

Cezasını Çeken Müminlerin Cehennemden Çıkarılacaklarını Bildiren Rivayetler Üzerine Bir Değerlendirme*

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 11 Aralık 2024 Kabul Tarihi: 5 Eylül 2025

✉ **Serkan Çelikan**

Doçent / Associate Professor

Çukurova Üniversitesi / Cukurova University

İlahiyat Fakültesi / Faculty of Theology

<https://ror.org/05wxkj555>

<https://orcid.org/0000-0001-6469-9533>

serkancelikan@hotmail.com

Öz

Müslümanların, işledikleri günahların karşılığı olarak cehennemde bir süre cezalandırıldıktan sonra cennete gidecekleri ve dolayısıyla cehennemde sonsuza değin kalmayacakları yönündeki inanç Ehl-i sünnet düşüncesinde kabul görmüştür. Kur'an-ı Kerim'de açık olarak yer almayan bu inancın bazı rivayetlere dayandığı anlaşılmaktadır. Bunlar, kalplerinde çok az da olsa iman bulunan kimselerin mümin olarak ölmek kaydıyla, cehenneme girdikten sonra buradan çıkarılacaklarını ve cennete konulacaklarını haber vermektedir. Söz konusu rivayetler doğru anlaşılmadığı takdirde dinî vecibeler konusundaki rehavete kaynaklık etmeye müsait görünmektedirler. Dolayısıyla bunların tespit edilerek sıhhat düzeyleri ve muhtevaları bakımından incelenmeleri, ardından dinin temel ilkeleriyle uyumlu şekilde yorumlanmaları önem taşımaktadır ve araştırmanın hedefi olarak belirlenmiştir. Yöntem olarak ise kaynak taraması yoluyla ilgili rivayetler belirlendikten sonra sıhhat durumlarını saptamak için isnâd/râvî analizlerinin yapılması, ardından muhteva tahliline geçilmesi öngörülmüştür. Netice itibarıyla birçok sahâbiden nakledilen önemli sayıda rivayete ulaşılmış ve bunların sahih ve hasen düzeyinde oldukları belirlenmiştir. Bu da bazı Müslümanların cehennemde cezasını çektikten sonra cennete gidecekleri inancının temelsiz bir inanç sayılamayacağı sonucunu vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Râvî, Cehennem, Cennet, Ceza, Günah, Ehl-i sünnet.

* Bu makale CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

An Evaluation on Narrations Stating that Believers Who Have Served Their Punishment Will Be Removed from Hell*

Research Article

Received: 11 December 2025 Accepted: 5 September 2025

Abstract

The belief that Muslims will go to heaven after being punished for a while in hell for the sins they have committed, and therefore will not stay in hell forever, has been accepted in the Ahl al-Sunnah thought. It is understood that this belief, which is not clearly stated in the Holy Qur'an, is based on some hadiths. These inform us that those who have even a little faith in their hearts will be taken out of Hell and put into Paradise, provided they die as believers. These narrations, if not understood correctly, seem to be a source of complacency about religious obligations. Therefore, it is important that they are identified and analyzed in terms of their level of authenticity and content, and then interpreted in accordance with the basic principles of religion, and this is the goal of our research. As a method, after the relevant narrations were identified through a literature review, it was envisaged to conduct isnad/rawi analyses to determine their authenticity and then proceed to content analysis. As a result, a significant number of narrations from many of the Companions were found and they were determined to be sahih and hasan. This has led to the conclusion that the belief that some Muslims will go to Paradise after serving their punishment in hell cannot be regarded as a baseless belief.

Keywords: Hadith, Narrator, Hell, Heaven, Punishment, Sin, Ahl al-Sunnah.

* This article is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Summary

The belief that Muslims will go to heaven after being punished for a while in hell for the sins they have committed, and therefore will not stay in hell forever, has been accepted in the Ahl al-Sunnah thought. It is understood that this belief, which is not clearly stated in the Holy Qur'an, is based on some hadiths. The hadiths in question inform us that people who have faith in their hearts, even if it is very small, will be taken out of hell and put into heaven. As far as can be determined, these hadiths were narrated by Abu Sa'id al-Khudri, Jabir ibn Abdallah, Anas ibn Malik, 'Abdallah ibn Mas'ud and 'Imran ibn Hosain. Among these, the narrations transmitted by Abu Sa'id al-Khudri, with three different isnads and some textual differences, have been found to be authentic. It has been determined that the narrations transmitted by Anas ibn Malik and 'Abdallah ibn Mas'ud are authentic and the narration transmitted by 'Imran ibn Hosain is hasan. The narration narrated by Jabir ibn Abdallah could not be authentic due to a narrator in its isnad. However, considering some positive evaluations about this narrator and the fact that it is compatible with the previous narrations in terms of content, the narration can at least be accepted as hasan li-ghairih. Therefore, it can be said that there are at least five authentic hadiths and one hasan hadith and one hasan li-ghairih hadith on the subject. It is seen that the wrong meanings attributed to these hadiths, which have been determined to be authentic, harm the awareness of Muslim societies about being subject to divine commands and lead to complacency regarding religious life. However, the narrations in question should not normalize insensitivity to religious commands and should be understood in harmony with the exemplary Muslim model set forth by the Qur'an. At this point, the following interpretation can be developed: "Faith weighing the weight of a mustard seed", which is presented as the criterion for getting out of hell, is a relative expression. As a matter of fact, concepts such as smallness, size, weight and lightness are concepts that always maintain their relativity. It is thought that this minimum level of faith corresponds to a careless attitude in terms of practical duties and moral obligations while defining oneself as a Muslim by today's standards. However, in one of the relevant hadiths, it is stated that those who went to hell and were taken out were Muslims who prayed, fasted and performed pilgrimage. In this respect, it does not seem possible to reach definitive information about what the owner of the faith in question will be like in the afterlife, both because of the way the subject is handled in the basic sources of religion and within the limitations of the physical universe we live in. It is understood that this uncertainty forces all individuals who define themselves as Muslims to always be cautious about

their situation in the afterlife and to be sensitive about their religious and moral obligations. On the other hand, the fact that there is no clear mention in the Qur'an of a group that will be taken out of hell should not be interpreted as a contradiction between the hadiths in question and the Qur'an, and the relevant hadiths should not be considered weak from this point of view. As a matter of fact, the fact that the Qur'an does not mention a group that will be taken out of hell does not mean that the Qur'an rejects the existence of such a group. In this respect, thinking that there is a conflict between the hadiths in question and the Qur'an on this issue is not based on solid evidence. Therefore, it is understood that one aspect of the issue is related to the position of hadiths opposite the Qur'an and the impact they have on understanding the Qur'an correctly. As a matter of fact, it can be said that the hadiths in question detail the concise expressions of the Qur'an about the reward or punishment that people will encounter in the afterlife depending on their belief status. On the other hand, considering the connection between the belief in intercession and the hadiths we have examined, it can be thought that the issue is included in the Qur'an. In fact, some verses mentioning intercession have been associated with hadiths stating that believers will be taken out of hell, and it has been interpreted that they will be saved from hell through intercession. Intercession is also included as a concept in some of the hadiths we have examined, so there is no need for a relationship established through interpretation.

Giriş

İslâm dininin temel inanç esaslarından biri âhirete imandır. Buna göre insanlar kıyametin kopmasıyla başlayacak ve sonsuza kadar sürecek ikinci hayatlarında dünyadaki inançlarına ve davranışlarına göre cennetle ödüllendirilirler veya cehennemle cezalandırılırlar. Nitekim Kur'an, kötülük yapanların iman edip sâlih amel işleyenler gibi sayılmayacağını, bunların hayatlarının ve ölümlerinin de aynı olmayacağını¹, takva sahiplerinin fâcirlerle bir tutulmayacağını², müminin fâsıkla eşitlenmeyeceğini³, Allah'a teslimiyet gösterenlerin günahkârlarla aynı karşılığı görmeyeceğini⁴ haber vermektedir. Yine bazı âyetlerde cennetliklerin ve cehennemliklerin bulundukları yerde sonsuza değin kalacakları bildirilmektedir.⁵ Fakat ebedî kalışın amelî mükellefiyetlerden ziyade iman veya küfür yönündeki akidevî tercihlerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır ki bu husus çalışmanın temel konusu olarak ilerleyen bölümlerde incelenecektir. Öte yandan akıbetleri hakkında ilk başta hüküm verilmeyen kimselere yer veren âyetler de bulunmaktadır.⁶ Konu rivayetler çerçevesinde ele alındığında ise Kur'an'da açıkça yer almayan bir zümreden bahsedildiği görülmektedir. Bunlar işledikleri günahların karşılığı olarak cehennemde bir süre ceza çektikten sonra az da olsa imanları bulunduğu için cennete gönderilecek dolayısıyla cehennemde sonsuza kadar kalmayacak kimselerdir.⁷

Ehl-i sünnet akidesi bahsi geçen rivayetler çerçevesinde şekillenmiştir.⁸ Nitekim günahkâr da olsalar müminlerin en nihayetinde cennete girecek olmalarına makul anlamlar vermek mümkündür. Örneğin bunun Allah Teâlâ'nın rahmetinin genişliğine delalet ettiği veya tevhid inancının önemini

¹ el-Câsiye 45/21.

² Sâd 38/28.

³ es-Secde 32/18.

⁴ el-Kalem 52/35.

⁵ en-Nisâ 4/57; el-Mâide 5/119; Yûnus 10/26-27; Fâtır 35/36.

⁶ el-A'râf 7/46-49.

⁷ İlgili rivayetler çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı bir şekilde incelenecektir. Kur'an'da cehennemden çıkacak kimselerden bahsedilmemesinden hareketle bu zümrenin varlığını reddedenler de vardır. Bk. Mehmet Okuyan, "Cehennemden Çıkış Var mıdır?", *YouTube* (23 Eylül 2024). Bu yaklaşım Kur'an ile konu hakkındaki rivayetler arasında bir teâruz bulunduğu düşüncesine de işaret etmektedir.

⁸ Bk. Ebü'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1424/2003), 135.

gösterdiği düşünülebilir. Söz konusu rivayetler yanlış yorumlandığında ise kulluk bilinci ve dinî yaşantı konusundaki özensizliğin kaynağı olmaya müsait görünmektedirler. Esasen bu hadislerden “ircâ” düşüncesindeki gibi imanın sadece söz ve ikrardan veya bunlara ilaveten kalp ile tasdikten ibaret olduğu⁹ veya “Küfürle beraber itaat fayda vermiyorsa, imanla birlikte günah da zarar vermez.”¹⁰ gibi amelî ve ahlakî yükümlülüklerin önemini göz ardı eden sonuçlar çıkmaya gerektir. Bu çalışma temel hadis kaynakları çerçevesinde söz konusu rivayetleri tespit ederek isnâd ve metin özellikleri bakımından incelemeyi ve bunlar hakkında Kur’an’ın ve sünnetin genel amaçlarıyla uyumlu doğru bir manaya ulaşmayı hedeflemektedir.

Araştırma konusuyla ilgili Türkçe yapılmış müstakil bir çalışma, belirlenebildiği kadarıyla bulunmamaktadır. Benzer çalışmalara örnek olarak İbrahim Toprak’ın *Cennet ve Cehennemin Ebediliği* isimli yüksek lisans tezi zikredilebilir.¹¹ Hasan Hüseyin Tunçbilek’in “İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi” isimli makalesi de bir başka çalışmadır.¹² Bu iki araştırma isimlerinde de anlaşılacağı üzere cennetin ve cehennemin sonu olup olmadığı meselesini incelemektedirler. Harun Çağlayan’ın “Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı” isimli makalesi de konumuza yakın olmakla birlikte kelâm ilmi sahasında yapılmıştır ve meseleyi söz konusu alandaki tartışmalar çerçevesinde ele almaktadır.¹³ Cehennemde ebediyen kalmaya yol açtığı bildirilen günahlar hakkındaki çalışmalar da araştırma konumuza yakındır. Örneğin Talat Koçyiğit’in “Kasten İnsan Öldürmenin Dindeki Hükümü”¹⁴ isimli makalesi konuyu hem dünyevî hem de uhrevî sonuçları açısından değerlendirmektedir. Taha Çelik’in “Ayet ve Hadisler Çerçevesinde Bir Genel Kabulün Tahlili: “Affi Olmayan Günahlar” Meselesi”¹⁵ adlı makalesi tespit edilen bazı

⁹ Mürcie mezhebinin bu yöndeki görüşleri ve çeşitli fırkaları hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osman el-Huşt (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.), 178-182; Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.

¹⁰ Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehrîstânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Ahmed Fehmî Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992), 1/137.

¹¹ İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennemin Ebediliği* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010).

¹² Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İslâm Düşüncesinde Cehennemin ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 15-33.

¹³ Harun Çağlayan, “Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı”, *Dini Araştırmalar* 16/43 (2013), 193-223.

¹⁴ Talat Koçyiğit, “Kasten İnsan Öldürmenin Dindeki Hükümü”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1-4 (1993), 13-23.

¹⁵ Taha Çelik, “Ayet ve Hadisler Çerçevesinde Bir Genel Kabulün Tahlili: “Affi Olmayan Günahlar” Meselesi”, *Bilimname* 44/1 (2021), 131-161.

günahların uhrevî karşılıklarını ele alırken Harun Özçelik’in “Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları”¹⁶ isimli makalesi günahların affının yollarını incelemektedir. Recep Ertugay’ın “Hadisler Işığında Suçlulara Yaklaşım”¹⁷ ve Osman Nedim Yektar’ın *Hiz. Peygamber’in Suça ve Suçluya Bakışı*¹⁸ isimli çalışmaları ise suç ve günah olgusunu daha çok dünyevî boyutlarıyla ele almışlardır. Araştırmamızı mezkûr çalışmalardan ayıran nokta günahkâr Müslümanların cehennemde cezasını çektikten sonra bağışlanacakları inancını bilhassa rivayetlerdeki temelleri bakımından inceliyor olmasıdır. Yöntem olarak ise kaynak taraması yoluyla ilgili rivayetlerin derlenmesi ve yorumlanması öngörülmüştür.

1. Cezasını Çeken Müminlerin Cehennemden Çıkarılacaklarını Bildiren Rivayetler

Çalışma konumuzla ilgili rivayetlerin yer aldığı en erken kaynak belirlenebildiği kadarıyla Ma’mur b. Râşid’in (ö. 153/770) *el-Câmi*’idir. Yine müstakil isnâd ve metinlere sahip rivayetlerin tahrîc edildiği kaynaklar içerisinde Ali b. el-Ca’d’ın (ö. 230/844-45) ve Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) *el-Müsned*’leri ile Buhârî’nin (ö. 256/870) *es-Sahih*’i de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin bir kısmının sahâbî râvîsi Ebû Saîd el-Hudrî’dir (ö. 74/693-94). Ondan alıp nakleden tabîî râvîler ise Atâ b. Yesâr (ö. 103/721), Yahyâ b. Umâra el-Mâzinî (ö. 91/709) ve Ebû Nadra Münzir b. Mâlik’tirler (ö. 108/726). Hadis bu üç tarikten rivayet edilerek kaynaklardaki yerini almıştır. Fakat bunlardan nakledilen metinlerin, her ne kadar muhteva bakımından uyumlu olsalar da farklı metinler oldukları ve bazılarının ilave bilgiler içerdiği görülmektedir. Câbir b. Abdullah’tan (ö. 78/697) gelen bir başka rivayet de yine metin itibarıyla oldukça farklı olmakla birlikte içerik olarak konuyla doğrudan ilgilidir. Metni farklı fakat muhteva itibarıyla yine cehennemden çıkarılıp cennete konulan kimselerden bahseden bazı rivayetler ise Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-12), Abdullah b. Mes’ûd’tan (ö. 32/652-53) ve İmrân b. Husayn’dan (ö. 52/672) nakledilmiştir. Bu bölümde söz konusu rivayetler bulunduğu kaynağın kronolojisi dikkate alınarak tespit edilecek ve isnâd tahlilleri yapılacaktır.

1.1. Ma’mur b. Râşid’in *el-Câmi*’inde Yer Alan Rivayet

1.1.1. Ebû Saîd el-Hudrî Tariki

“Ma’mur → Zeyd b. Eslem → Atâ b. Yesâr → Ebû Saîd el-Hudrî” isnâdlı bu rivayetin ilk bölümünde Hiz. Peygamber (s.a.s.), âhiret gününde

¹⁶ Harun Özçelik, “Hadislere Göre Günahların Bağışlanma Yolları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2010), 139-166.

¹⁷ Recep Ertugay, “Hadisler Işığında Suçlulara Yaklaşım”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (2020), 8-29.

¹⁸ Osman Nedim Yektar, *Hiz. Peygamber’in Suça ve Suçluya Bakışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014).

doğrudan cennete giren müminlerin, cehenneme girmiş olan bazı kardeşleri hakkında Allah Teâlâ'dan istekte bulunacaklarını haber vermektedir. Buna göre söz konusu müminler “Rabbimiz! Kardeşlerimiz bizimle birlikte namaz kılıyorlar, oruç tutuyorlar ve haccediyorlardı. Sen ise onları cehenneme koydun.” derler. Allah Teâlâ da onlara “Gidiniz ve onlardan tanıdığınız kimseleri çıkarınız.” buyurur. Onlar da giderler ve yüzleri dışında bedenlerinin çeşitli yerleri yanmış olan ve yüzlerinden tanıdıkları bazı müminleri çıkarırlar ve “Rabbimiz! Emrettiklerini çıkarttık.” derler. Buna mukabil Allah Teâlâ: “Kalbinde bir dinar ağırlığında iman bulunan kimseyi (cehennemden) çıkarın” der. Sonra “Kalbinde yarım dinar ağırlığında iman bulunanı çıkarın.” der. En nihayetinde “Kalbinde zerre ağırlığında iman olanı çıkarın.” buyurur.¹⁹ Bu rivayetin isnâdını oluşturan râvîler hakkındaki bilgiler şöyledir:

a) Ma'mer b. Râşid: Güvenilir bir muhaddis olarak bilinmektedir. Nitekim Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) onu özellikle İbn Şihâb ez-Zühri'den (ö. 124/742) yaptığı rivayetlerde insanların en güvenilirlerinden biri olarak görür.²⁰ İclî (ö. 261/875) tarafından da o, sika ve sâlih bir kimse olarak değerlendirilmiştir.²¹ İbn Hibbân ise (ö. 354/965) Ma'mer'i *es-Sikât*'ında zikretmiş ve fakih, mutkîn (titiz), hâfız ve takva sahibi olarak nitelendirmiştir.²² Aynı şekilde Zehebî (ö. 748/1348) onun meşhur sika râvîlerden olduğunu söylemiş, İbn Hacer de (ö. 852/1449) sika-sebt kabul etmiştir.²³

b) Zeyd b. Eslem (ö. 136/754): Güvenilirliği konusunda ittifak olduğu söylenebilir. Nitekim Ahmed b. Hanbel, Ebû Hâtim (ö. 277/890), Ebû Zür'a (ö. 264/878)²⁴ ve İbn Hacer²⁵ onun sika olduğunu söylemişler, Zehebî ise onu sika-hüccet kabul etmiştir.²⁶

c) Atâ b. Yesâr: Tâbiîn devrinin önemli hadis ve fıkıh âlimlerindendir. Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a²⁷ ve İbn Hacer²⁸ onu sika saymışlardır.

¹⁹ Ma'mer b. Ebû Amr Râşid Ebû Urve el-Basrî, *el-Câmi'* (Abdurrezzâk es-San'ânî'nin *el-Musannef* ile birlikte), thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî/Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983), 11/409 (No: 20857).

²⁰ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1953), 8/257.

²¹ Ahmed b. Abdillâh el-İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülâlîm Abdülazîm el-Bestevisî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 2/290.

²² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu's-Sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1395/1975), 7/484.

²³ Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 4/154; Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Takrîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 2/202.

²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/555.

²⁵ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/326.

²⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/98.

²⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/338.

²⁸ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/676.

Öte yandan bu rivayet Ahmed b. Hanbel²⁹, İbn Mâce (ö. 273/887)³⁰ ve Nesâî (ö. 303/915)³¹ tarafından aynı isnâd ile ve bazı küçük lafız farklarıyla nakledilmiştir. Ayrıca *el-Müsned*'in tahkikinde Şuayb el-Arnaût (ö. 2016/1438), rivayetin isnâdının Buhârî'nin ve Müslim'in (ö. 261/875) şartlarına göre sahih olduğunu belirtmiştir.³² Bu bilgilere göre rivayetin sahih olduğu konusunda tereddüt bulunmadığı söylenebilir.

1.2. Ali b. el-Ca'd'ın *el-Müsned*'inde Yer Alan Rivayet

1.2.1. Câbir b. Abdullah Tariki

“Kâsım b. el-Fadl el-Huddânî → Saîd b. Mühelleb → Talk b. Habîb → Câbir b. Abdullah.” isnâdlı bu rivayet çalışma konumuz açısından oldukça önemlidir. Zira bu rivayet müminlerin cehennemden çıkacağını bildiren rivayetlerle Kur'an arasında teâruz bulunduğu iddiasına doğrudan bir cevap içermektedir. Buna göre kendisini, şefaati inkâr konusunda insanların en ileri gideni olarak tanımlayan Talk b. Habîb bir gün Câbir b. Abdullah ile karşılaşır ve ona cehennemliklerin ebediyen orada kalacaklarını haber veren bildiği bütün Kur'an âyetlerini okur. Câbir ise “Ey Talk! Allah'ın kitabını benden daha çok okuduğunu ve O'nun peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.s.) sünnetini benden daha iyi bildiğini mi sanıyorsun?” der. Talk'ın cevabı “Hayır.” olur. Bunun üzerine Câbir “Şüphesiz ki senin okuduğun âyetlerde bahsedilenler müşriklerdir. Fakat bir topluluk da vardır ki bazı günahlar işlerler ve bu günahlar sebebiyle azap görürler, sonra da cehennemden çıkarılırlar. -elleriyle kulaklarına işaret ederek- Bunu Hz. Peygamber'den bizzat duymadıysam kulaklarım sağır olsun. Senin okuduğun âyetleri biz de okuyoruz.” der.³³ Bu rivayetin isnâdını oluşturan râvîler hakkındaki bilgiler şöyledir:

a. Kâsım b. Fazl (ö. 167/783): İbn Sa'd (ö. 230/845) tarafından sika olarak değerlendirilmiştir.³⁴ Abdurrahmân b. Mehdî'nin (ö. 198/813) onun sika ve sebt olduğunu belirttiği, Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın (ö. 198/813) kendisini övdüğü ve sika olduğunu söylediği, Ahmed b. Hanbel'in de yine sika kabul ettiği nakledilmektedir.³⁵ Yahyâ b. Maîn'in değerlendirmesi ise

²⁹ Ebû Abdullah Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 18/394-396 (No: 11898).

³⁰ Muhammed b. Yezîd İbn Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen* (İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sehnûn, 1413/1992), “Mukaddime”, 9 (No: 60).

³¹ Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *es-Sünen*, tsh. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), “İmân”, 18 (No: 5020).

³² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/396 (No: 11898) (Muhakkikin notu).

³³ Ebû'l-Hasen Ali b. el-Ca'd b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî, *Müsnedü İbni'l-Ca'd*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990), 486 (No: 3384).

³⁴ Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *Kitâbu'r-Tabakâti'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 9/282.

³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/116-117.

sâlih olduğu ve kendisinde bir sorun bulunmadığı yönündedir.³⁶ Bu son değerlendirmenin, Yahyâ'nın, sika râvîler hakkında kullandığı kendine has bir ıstılah olduğu unutulmamalıdır.³⁷ Bu râvî İclî tarafından da sika olarak değerlendirilmiştir.³⁸ Yine Zehebî onun tevsik edildiğini kaydetmiş³⁹, İbn Hacer ise sika olduğunu söylemiştir.⁴⁰

b. Saîd b. Mühelleb (ö. ?): Hakkında ricâl edebiyatında kapsamlı bilgi bulunmamaktadır. Nitekim Buhârî onun Saîd b. Cübeyr'i (ö. 94/713 [?]) gördüğünü ve ondan rivayette bulunduğunu, kendisinden de Talha b. Nadr'ın rivayet ettiğini kaydetmekle yetinmektedir.⁴¹ Ebû Hâtim'in onu tanımadığını söylediği nakledilmiş⁴², Zehebî de aynı şekilde ma'rûf olmadığını belirtmiştir.⁴³ Fakat İbn Hibbân bu râvîyi *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁴⁴ İbn Hibbân'ın ricâl tenkidi konusunda mütesâhil olduğu yönünde bir görüş⁴⁵ bulunmakla birlikte İbn Hacer'in de söz konusu râvînin makbûl olduğu kanaatinde olması⁴⁶ rivayetin lehine görülebilir.

c. Talk b. Habîb (ö. ?): İbn Sa'd, mürciî olduğunu belirtmekle birlikte sika olduğunu da kaydetmiştir.⁴⁷ Aynı şekilde İclî ve Ebû Zür'a onu sika kabul etmişler⁴⁸, Ebû Hâtim ise sadûk olarak değerlendirmiştir.⁴⁹ Buhârî'nin, Talk'ın âbid oluşunu vurgulaması⁵⁰, Zehebî'nin de onun

³⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/117.

³⁷ Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *'Ulûmu'l-hadîs*, thk. Nûruddîn İtr (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır/Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986), 124.

³⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/211.

³⁹ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fi marifeti men lehü rivâyetün fi'l-kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme - Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmî'l-Kur'ân, 1992), 2/130.

⁴⁰ İbn Hacer, *Takrîbu'l-Tehzîb*, 2/22.

⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Hâşim en-Nedvî v.dğr. (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.) 3/513-514.

⁴² Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü'l-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 2/46.

⁴³ Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nûruddîn İtr (Katar: İdâratu İhyâi't-Turâsî'l-İslâmî, ts.), 1/383.

⁴⁴ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1395/1975), 6/366.

⁴⁵ İbn Hibbân'ın ricâl tenkidinde mütesâhil veya müteşeddîd oluşuyla ilgili tartışmalar ve değerlendirmeler için bk. Veysel Özdemir, "Cerh Ta'dîl İliminde Müteşeddît ve Mütesâhil Âlimler ve Uygulamalarında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar", *Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2014), 145-148, 157-160.

⁴⁶ İbn Hacer, *Takrîbu'l-Tehzîb*, 1/365.

⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/226.

⁴⁸ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 1/482; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/491.

⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/491.

⁵⁰ Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 4/359.

tâbiînin sâlihlerinden olduğuna işaret etmesi⁵¹ dinî hassasiyeti hakkında önemli bilgilerdir.

Mezkûr değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere râvîlerden sadece Saîd b. el-Mühelleb hakkında tereddüt bulunmaktadır. Bu râvînin güvenilirliği hususundaki yetersiz bilgilerden kaynaklı olarak Şuayb el-Arnaût rivayeti zayıf saymıştır.⁵² Fakat yukarıda kaydedilen rivayetlerin, muhteva bakımından uyumlu olmaları yönüyle bu rivayetin şahidi oldukları ve onu destekledikleri kabul edilebilir. Buna ilaveten İbn Hibbân'ın ve İbn Hacer'in olumlu görüşleri de dikkate alınırsa rivayetin en azından hasen li-gayrihî ve ihticâca elverişli olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan Saîd'den nakleden râvî Kâsım'ın sika bir râvî olduğunda ittifak bulunması, Saîd hakkında bir ta'dîl gayru sarîh (zımnî ta'dîl)⁵³ olarak görülürse bu durum da rivayeti destekleyici bir etken olarak değerlendirilebilir.

Söz konusu rivayet manayı etkilemeyen önemsiz sayılabilecek lafız farklarıyla, ilave cümlelerle ve aynı isnâd ile Ahmed b. Hanbel tarafından da tahrîc edilmiştir.⁵⁴ Ali b. el-Ca'd'ın *el-Müsned*'inde de yer almakla birlikte burada daha açık ifadelerle Câbir, Hz. Peygamber'in "Cehennemden çıkarılırlar." dediğini işittiğini belirtmiştir.⁵⁵

Mevzu bahis olan rivayet Tahâvî (ö. 321/933) tarafından da nakledilmiş olup bu metin de yukarıdakilerle hemen hemen aynıdır. Fakat bu metinde Câbir'in cehennemden çıkacakların kimler olduğuna dair "Günah işleyen ve bu günahları sebebiyle azap gören sonra da cehennemden çıkarılanlardır." şeklindeki açıklamasının, Talk'ın bir sorusu üzerine vaki olduğu görülmektedir.⁵⁶

1.3. Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde Yer Alan Rivayetler

1.3.1. Abdullah b. Mes'ûd Tariki

"Affân ve Hasen b. Musâ → Hammâd b. Seleme → Atâ b. es-Sâib → Amr b. Meymûn → Abdullah b. Mes'ûd." isnâdlı bu rivayete göre Abdullah b. Mes'ûd Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu aktarmıştır: "Bir topluluk Allah Teâlâ'nın dilediği kadar bir süre cehennemde kalır. Sonra Allah onlara merhamet eder, cehennemden çıkarır ve bunlar cennetin

⁵¹ Zehebî, *Mizânü'l-i 'tidâl*, 2/345.

⁵² Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 14/349 (No: 5671) (Muhakkikin notu).

⁵³ Bir râvînin adalet ve zabt niteliklerini taşıdığını, bunu gösteren bazı özel terimleri kullanarak değil, kendisinden hadis rivayet ederek veya ondan rivayet edilen hadislerle amel ederek yapılan dolaylı ta'dîle "ta'dîl gayru sarîh" denilmektedir. Bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 1992), 384.

⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/404-405 (No: 14534).

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 22/405 (No: 14534).

⁵⁶ Tahâvî, *Şerhu müşkili'l-âsâr*, 14/349 (No: 5671).

en alt tabakasına konulurlar. Onlar burada “Hayevân” denilen bir nehirde yıkanır. Cennetlikler bunları cehennemlikler olarak isimlendirirler. Şayet onlardan biri tüm dünya halkını misafir edecek olsa onları ağırlar, yedirir, içirir, giydirebilir (râvî ‘evlendirir’ demiş olabileceğini de söyledi).” Hasen b. Musâ “Bu (ikram) onlara verilenlerden hiçbir şey eksiltmez.” cümlesini de eklemiştir.⁵⁷ Bu rivayetin isnâdında yer alan râvîler hakkındaki bilgiler şöyledir:

a) Affân b. Müslim (ö. 220/835): Sebt olduğuna ve sünnet bilgisinin genişliğine vurgu yapılmıştır.⁵⁸ Yahyâ b. Saîd el-Kattân “Affân bana muvafakat ettikten sonra muhalefet edeni umursamam.” demiş, Ahmed b. Hanbel de onun Abdurrahmân b. Mehdî’den daha sağlam olduğunu söylemiştir.⁵⁹ Sika, mutkîn ve metîn olarak da kabul edilmiştir.⁶⁰ Zehebî onun hakkında hâfız-sebt⁶¹, İbn Hacer ise sika-sebt ifadesini kullanmıştır.⁶²

b) Hasen b. Musâ (ö. 209/824): Ali b. el-Medîni (ö. 234/848-49) ve Yahyâ b. Maîn tarafından sika olarak değerlendirilmiş, Ahmed b. Hanbel de onun Bağdat’ın mütesebbit (özenli/dikkatli) muhaddislerinden olduğunu belirtmiştir.⁶³ Zehebî ve İbn Hacer de onu sika saymışlardır.⁶⁴

c) Hammâd b. Seleme (ö. 167/784): Büyük bir muhaddis olup⁶⁵ Yahyâ b. Maîn⁶⁶ ve İclî⁶⁷ kendisinin sika olduğunu söylemişlerdir. O, Yahyâ b. Dureys’e (ö. 203/819) göre Süfyân es-Sevrî’den de (ö. 161/778) üstündür.⁶⁸ Zehebî onu sika-sadûk, İbn Hacer ise sika-âbid olarak değerlendirmiştir.⁶⁹

d) Atâ b. Sâib (ö. 136/753): Büyük muhaddislerden sayılmıştır.⁷⁰ İbn Sa’d sika kabul etmekle birlikte hafızasının bozulduğunu ve ömrünün sonlarında muhtelit olduğunu belirtmiştir.⁷¹ Ahmed b. Hanbel de bu râvîyi sika-sika ve sâlih bir kimse olarak değerlendirir.⁷² Yine Zehebî onu sika

⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/357 (No: 4337).

⁵⁸ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/140.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/30.

⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7/30.

⁶¹ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/81.

⁶² İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/679.

⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/38.

⁶⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/330; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/210.

⁶⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349.

⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/142.

⁶⁷ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1/319.

⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/142.

⁶⁹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/349; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/238.

⁷⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/22.

⁷¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 8/457.

⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/334; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/22.

saymış⁷³, İbn Hacer ise muhtemelen ihtilâtı sebebiyle sadûk hükmünü vermiştir.⁷⁴ İbn Uleyye'nin (ö. 193/809) Atâ'nın zayıf olduğu kanaati⁷⁵ ise istisnai görünmektedir ve ondan ihtilâttan sonra hadis işitmesiyle⁷⁶ ilişkilendirilebilir.

e) Amr b. Meymûn (ö. 74/693): Yahyâ b. Maîn ve İclî sika kabul etmişlerdir.⁷⁷ Zehebî ise onun çok ibadet ettiğine vurgu yapmıştır.⁷⁸ İbn Hacer de meşhur muhadramlardan biri olduğunu belirtmiş ve sika-âbid olarak değerlendirmiştir.⁷⁹

Râvîlerle ilgili bu bilgiler çerçevesinde mezkûr isnâdın sahih olduğu söylenebilir. Fakat Şuayb el-Arnaût bu isnâdı hasen kabul etmiştir ki⁸⁰ bunun Atâ b. es-Sâib'ten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Fakat onun, Hammâd'ın Atâ'dan ihtilâttan önce hadis işittiğini ve geri kalan râvîlerin sika ve Şeyhân'ın ortak ricali olduğunu kaydetmesine rağmen bu hükmü vermesi tutarlı görünmemektedir. Nitekim Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Atâ'nın ihtilâtından önceki hadisleri hakkında olumsuz konuşan bir kimseyi kesinlikle duymadığını belirtmiştir.⁸¹ Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel de onun bu tür hadislerinin sahih olduğu kanaatindedirler.⁸² Bu değerlendirmelerin rivayetin sıhhatini teyit ettiği söylenebilir.

1.3.2. İmrân b. Husayn Tariki

“Yahyâ → Hasen b. Zekvân → Ebû Recâ el-Utâridî (İmrân b. Milhân) → İmrân b. Husayn.” isnâdlı bu rivayete göre İmrân b. Husayn Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Bir topluluk Muhammed'in (s.a.s.) şefaatiyle cehennemden çıkar. Onlar cehennemlikler olarak isimlendirilirler.”⁸³ Bu rivayetin isnâdında yer alan râvîler hakkındaki bilgiler şöyledir:

a) Yahyâ b. Saîd el-Kattân: Büyük bir muhaddis ve cerh ta'dîl âlimidir. Nitekim Ahmed b. Hanbel onun güvenilirlikte zirvede olduğunu ve hadis ilminde onun bir benzerini görmediklerini söylemiştir.⁸⁴ Yahyâ'nın sika olduğu bilgisi yanında sadece sika râvîlerden hadis naklettiği tespiti de

⁷³ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/22;

⁷⁴ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 1/675.

⁷⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 8/457.

⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/333.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/258; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/186.

⁷⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/89.

⁷⁹ İbn Hacer, *Takribu't-Tehzib*, 1/747.

⁸⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/357 (No: 4337) (Muhakkikin notu).

⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/333.

⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/333, 334.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/128 (No: 19897).

⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/150.

önemlidir.⁸⁵ Zehebî ilim ve ameldeki üstünlüğüne işaret etmiş, İbn Hacer ise sika, mutkın ve hâfız olduğuna ve hadis ilmindeki öncülüğüne vurgu yapmıştır.⁸⁶

b) Hasen b. Zekvân (ö. ?): Yahyâ b. Maîn ve Ebû Hâtım tarafından zayıf kabul edilmiştir.⁸⁷ Nesâî de onun kavî olmadığı kanaatindedir.⁸⁸ Fakat Abdullah b. Mübârek ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân gibi önemli muhaddislerin kendisinden rivayette bulunduğu da vurgulanmıştır ki⁸⁹ esasen söz konusu rivayeti ondan nakleden de Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dır. Buna ilaveten Zehebî onu sâlihu'l-hadis olarak değerlendirmiş⁹⁰, İbn Hacer ise sadûk olmakla birlikte hata da yaptığını söylemiştir.⁹¹ Buhârî'nin bu râvîden mevzu bahis hadisi nakletmesi⁹² onu güvenilir bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Yukarıda işaret edildiği üzere Hasen'den nakleden Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın sadece sika râvîlerden hadis naklettiği ayrıntısı⁹³, şeyhi hakkında bir ta'dîl gayru sarîh olarak kabul edilirse bu da söz konusu isnâdın değerini artıracaktır.

c) Ebû Recâ el-Utâridî (ö. 107/725): Muhadramûna mensuptur ve sika bir râvîdir.⁹⁴ Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zûr'a onu sika kabul edenlerdendir.⁹⁵ Zehebî ilmî ve amelî üstünlüğünü gösteren değerlendirmeler yapmış, İbn Hacer de muhadram ve sika olduğunu kaydetmiştir.⁹⁶

Hadisin râvîlerinden Hasen b. Zekvân hakkındaki çelişkili bilgiler nedeniyle söz konusu isnâdı doğrudan sahih veya zayıf saymak mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla isnâdı hasen kabul etmek ve şâhidi sayılabilecek diğer rivayetlerin desteğiyle rivayete sahih li-gayrihî hükmünü vermek mümkün görülebilir. Nitekim Şuayb el-Arnaût da bu rivayete aynı hükmü vermiştir.⁹⁷ Fakat onun Hasen b. Zekvân sebebiyle isnâdı zayıf saydığı da belirtilmelidir.⁹⁸

⁸⁵ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/353.

⁸⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/366; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/303.

⁸⁷ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/13.

⁸⁸ Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn*, thk. Bûrân ed-Dannâvî - Kemal Yûsuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1405/1985), 169.

⁸⁹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/13.

⁹⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/489.

⁹¹ İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 1/204.

⁹² Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahih* (Riyad: Dâr-ru's-Selâm, 1999), "Rikâk", 51 (No: 6566).

⁹³ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/353.

⁹⁴ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 20/401; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/95.

⁹⁵ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/304.

⁹⁶ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/59; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, 1/753.

⁹⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/128 (No: 19897) (Muhakkikin notu).

⁹⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/128 (No: 19897) (Muhakkikin notu).

1.3.3. Ebû Saîd el-Hudrî Tariki

“İsmâîl b. Uleyye → Saîd b. Yezîd → Ebû Nadra Münzir b. Mâlik → Ebû Saîd el-Hudrî” isnâdı ile nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Cehennemde ebediyen kalacak olan cehennemlikler orada ne ölürlere ne de yaşarlar. Fakat günahları veya hataları sebebiyle kendilerine cehennem ateşi dokunan bir takım insanlar da vardır ki ateş onları tam anlamıyla öldürür, ta ki yanarak kömür olurlar ve (bundan sonra) kendilerine şefaât edilmesine izin verilir. Daha sonra onlar guruplar hâlinde getirilip cennet nehirlerine dağıtılırlar ve akabinde (cennet halkına): ‘Ey Cennetlikler! Şunların üzerine (cennet nehirlerinin) sularından dökünüz’ denilir. Bunun üzerine onlar (kendilerine su dökülünce) sel sularının taşıdığı toprakta filizlenen tohum gibi filizlenirler...”⁹⁹ Bu rivayetin isnâdını oluşturan râvîler hakkındaki bilgiler şöyledir:

a) İsmâîl b. Uleyye: Meşhur ve güvenilir bir muhaddistir. Nitekim Abdurrahmân b. Mehdî ve Yahyâ b. Maîn onun sika olduğunu söylemişler, Ahmed b. Hanbel ise hakkında ta’dîlin en yüksek düzeyine delalet eden “güvenilirlikte/sağlamlıkta son nokta” ibaresini kullanmıştır.¹⁰⁰ Ebû Hatim de onu sika saymış ve ricâl konusunda titiz olduğunu söylemiştir.¹⁰¹ Zehebî imâm-hüccet kabul etmiş, İbn Hacer ise sika-hâfız olduğunu belirtmiştir.¹⁰²

b) Saîd b. Yezîd (ö. ?): Yahyâ b. Maîn¹⁰³, İclî¹⁰⁴, Zehebî ve İbn Hacer tarafından sika kabul edilmiştir.¹⁰⁵

c) Ebû Nadra Münzir b. Mâlik: Yahyâ b. Maîn ve Ebû Zür’a bu râvîyi sika olarak değerlendirdikleri gibi Ahmed b. Hanbel’in de onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmediğini söylediği nakledilmiştir.¹⁰⁶ Ebû Nadra İclî, Zehebî ve İbn Hacer tarafından da sika kabul edilmiştir.¹⁰⁷

Bu rivayeti Müslim de Saîd b. Yezîd’den nakleden râvî Bişr b. el-Mufaddal (ö. 187/802), ondan nakleden râvî Nasr b. Ali (ö. 250/864) olmak üzere tahrîc etmiştir.¹⁰⁸ Bu râvîlerden Nasr b. Ali hakkında Ebû Hâtim

⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/134-135 (No: 11077).

¹⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/153, 154.

¹⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/155.

¹⁰² Zehebî, *el-Kâşif*, 1/243; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/90.

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/73.

¹⁰⁴ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1/406.

¹⁰⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/446; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/367.

¹⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/241.

¹⁰⁷ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/298; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/295; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 2/213.

¹⁰⁸ Ebû’l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi’u’s-sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sehnûn, 1413/1992), “İmân”, 306 (No: 185).

sika¹⁰⁹, İbn Hacer ise sika-sebt değerlendirmesi yapmışlardır.¹¹⁰ Onun şeyhi Bısr b. el-Mufaddal, Yahyâ b. Maîn tarafından Basralı hadisçilerin en güvenilirlerinden biri kabul edilmiş¹¹¹, Ahmed b. Hanbel de bu râvî için “güvenilirlikte/sağlamlıkta son nokta” ifadesini kullanmıştır.¹¹² Ebû Hâtim ve Ebû Zür’a onu sika sayarken¹¹³, Zehebî hüccet, İbn Hacer ise sika-sebt kabul etmiştir.¹¹⁴

Rivayeti İbn Mâce de Müslim’in isnâdı ile nakletmiştir. Fakat o, Nasr b. Ali ile birlikte diğer şeyhi İshâk b. İbrâhîm b. Habîb’in (ö. 257/871) ismini de zikretmiştir.¹¹⁵ İbn Mâce’nin hadisi aldığı aynı tabakadaki bu râvîyi Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtim sadûk¹¹⁶, Nesâî ve İbn Hacer sika¹¹⁷, Dârekutnî ise sika-me’mûn kabul etmiştir.¹¹⁸

İsnâdında yer alan râvîler hakkındaki mezkûr değerlendirmeler neticesinde bu rivayetin sahih olduğu söylenebilir. Nitekim Şuayb el-Arnaût’un tespitine göre de bu rivayet Müslim’in şartına göre sahihtir ve Ebû Nadra dışındaki râvîleri Buhârî’nin ve Müslim’in ortak râvîleri olup Ebû Nadra ise sadece Müslim’in râvîsidir ve bu râvîlerin tamamı sikadır.¹¹⁹

1.3.4. Enes b. Mâlik Tariki

“Ravh b. Ubâde → Yezîd b. Ebî Sâlih → Enes b. Mâlik.” isnâdlı bu rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: “Bazı insanlar cehenneme girerler ve burada (yanarak) kömür gibi olduklarında cennete konurlar. Cennet ehli ‘Bunlar kimdir?’ diye sorduklarında kendilerine ‘Bunlar cehennemliklerdir.’ diye cevap verilir.”¹²⁰ Mezkûr isnâdı oluşturan râvîler hakkındaki görüşler şöyledir:

a) Ravh b. Ubâde (ö. 205/820): Hakkında Yahyâ b. Maîn¹²¹ ve İclî¹²² sika değerlendirmesi yapmışlardır. Zehebî onun sika, meşhûr ve hâfiz olduğunu söylemiş¹²³, İbn Hacer de sika ve fâzıl bir râvî olduğunu kaydetmiştir.¹²⁴

¹⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/471.

¹¹⁰ İbn Hacer, *Takrîbu’t-tehzîb*, 2/243.

¹¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/366.

¹¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/366.

¹¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/366.

¹¹⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/270; İbn Hacer, *Takrîbu’t-tehzîb*, 1/130.

¹¹⁵ İbn Mâce, “Zühûd”, 37 (No: 4309).

¹¹⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2/211; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 1/110.

¹¹⁷ İbn Hacer, *Takrîbu’t-tehzîb*, 1/77; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 1/110.

¹¹⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 1/110.

¹¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/135 (No: 11077) (Muhakkikin notu).

¹²⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/252 (No: 13678).

¹²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/498.

¹²² İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 1/365.

¹²³ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2/58.

¹²⁴ İbn Hacer, *Takrîbu’t-tehzîb*, 1/304.

b) Yezîd b. Ebî Sâlih (ö. ?): Yahyâ b. Maîn sika olarak değerlendirmiş, Ebû Hâtim ise onun hadisinde bir sorun bulunmadığını söylemiştir.¹²⁵ İbn Hibbân da bu râvîyi *es-Sikât*'ında zikretmiştir.¹²⁶

Mezkûr bilgilere göre rivayet sahih kabul edilebilir. Nitekim söz konusu isnâd Şuayb el-Arnaût tarafından da Buhârî'nin ve Müslim'in şartlarına göre sahih olarak değerlendirilmiştir.¹²⁷ Öte yandan Ahmed b. Hanbel benzer bir metni Yezîd b. Ebî Sâlih'ten Vekî' (ö. 197/812) vasıtasıyla da rivayet etmiştir.¹²⁸ Bu rivayet de Şuayb el-Arnaût tarafından sahih olarak değerlendirilmiştir.¹²⁹ Enes b. Mâlik'ten "Ravh → Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773) → Katâde b. Diâme → Enes." tarikiyle gelen başka bir rivayete göre ise Hz. Peygamber'in "Cennetlikler onları gördüklerinde 'Bunlar cehennemliklerdir' derler."¹³⁰ cümlesi yer almaktadır. Bu rivayetin isnâdı da yine Şuayb el-Arnaût tarafından Buhârî'nin ve Müslim'in şartlarına göre sahih olarak değerlendirilmiştir.¹³¹

1.4. Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde Yer Alan Rivayetler

1.4.1. Ebû Saîd el-Hudrî Tariki

"İsmâîl b. Abdillâh → Mâlik → Amr b. Yahyâ el-Mâzinî → Babası (Yahyâ) → Ebû Saîd el-Hudrî" isnâdı ile nakledilen bu rivayete göre Hz. Peygamber (s.a.s.) şöyle buyurmuştur: "Cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme girdikten sonra Allah Teâlâ 'Kalbinde hardal tanesi ağırlığıınca iman olanı cehennemden çıkarınız.' der. Bunun üzerine bu kimseler simsiyah kesilmiş oldukları halde çıkarılırlar ve Hayâ yahut Hayât (tereddüt eden râvî Mâlik'tir) nehri içine atılırlar ve orada sel sularının getirdiği yığın içerisinde yetişen tohumun bittiği gibi biterler. Görmez misin, bunlar sapsarı ve kıvrımlı/kavisli olarak bitiverirler."¹³² Bu rivayetin isnâdını oluşturan râvîler hakkındaki değerlendirmeler şöyledir:

a) İsmâîl b. Abdillâh (ö. 226/840): Buhârî ve Müslim yanında başka musanniflerin de hadis aldığı bir râvî olmakla birlikte hakkındaki değerlendirmeler onun sika bir râvî olduğunu tam olarak göstermemektedir. Nitekim Yahyâ b. Maîn onu sadûk kabul etmekle birlikte hıfzının zayıf olduğunu ve hadiste iyi olmadığını söylemiştir.¹³³ Yahyâ b. Maîn'e

¹²⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, 9/272-273.

¹²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/541.

¹²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/252 (No: 13678) (Muhakkikin notu).

¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/248 (No: 12897).

¹²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/248 (No: 12897) (Muhakkikin notu).

¹³⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/252 (No: 13679). Ayrıca bk. Buhârî, "Rikâk", 51 (No: 6559).

¹³¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/252 (No: 13679) (Muhakkikin notu).

¹³² Buhârî, "İmân", 15 (No: 22).

¹³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-ta'dil*, 2/181.

nispet edilen bir başka görüşe göre İsmâîl zayıf oluşunun yanında hadis hırsızlığı da yapmaktadır.¹³⁴ Ahmed b. Hanbel ise kendisinde bir sorun bulunmadığını söylemiştir ki¹³⁵ bu ta‘dîl ifadesi râvînin adâletini gösterse de zabtının kusursuz olmadığı anlamına da gelir. Ebû Hâtîm de ona gaflet nispet etmekle birlikte yerinin doğruların arası olduğunu belirtir.¹³⁶ Fakat Ebû Hâtîm’in, dayısı İmam Mâlik’ten naklinde “sebt”tir şeklinde farklı bir değerlendirmesi¹³⁷ daha vardır ki önemlidir. Zira bu hadisi dayısından nakletmiştir. Ayrıca Ebû Hâtîm’in İsmâîl’i mutlak olarak sika saydığı da nakledilmiştir.¹³⁸ İbn Hacer ise sadûk olmakla birlikte hıfzından naklettiği hadislerde hataları bulunduğunu belirtmiştir.¹³⁹ Genel itibarîyle ta‘dîlin dördüncü mertebesiyle ta‘dîl edildiği görülen İsmâîl b. Abdillâh hakkında farklı düzeylerde cerh ifadeleri de bulunmaktadır. Nitekim kendisinden nakledilen diğer görüşlerden oldukça farklı olarak Yahyâ b. Maîn’in “iki paralıktır” dediği nakledilir.¹⁴⁰ Nesâî ise bir yerde zayıf olduğunu söylemiş bir başka yerde de sika değildir demiştir.¹⁴¹ Bu râvînin hadis uydurduğu ve “kezzâb” olduğu¹⁴² değerlendirmeleri ise hakkındaki daha olumsuz kabulleri göstermektedir.

Yukarıda kaydedilen bilgilerin genelinden yola çıkarak söz konusu râvînin âdil olmakla birlikte zabtının zayıf olduğu söylenebilir. Fakat bu zabt kusuru anlaşıldığı kadarıyla hafif bir kusurdur ve hadisi zayıf değil en kötü ihtimalle hasen düzeyine düşürmektedir. Diğer rivayetlerin desteği dikkate alındığında ise bu rivayetin en azından sahîh li-gayrihî olduğu söylenebilir. Öte yandan Buhârî’nin ve Müslim’in, sadece sahîh hadisleri derlemek amacıyla telif ettikleri eserlerinde bu râvîden hadis nakletmeleri kendisini sika olarak kabul ettiklerini göstermektedir. İsmâîl hakkındaki ağır cerh ifadelerinin ise istisnâ olduğu ve genel değerlendirmeler karşısında bir etkisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Ricâl tenkidinde varılan sonuçların en nihayetinde ictihâda dayandığı dikkate alındığında râvîler hakkındaki, kimi zaman birbirinden oldukça farklı değerlendirmeler normal karşılanmalıdır. Nitekim her münekkît ulaştığı bilgiye göre, bazen de aynı münekkît farklı zamanlarda ulaştığı farklı bilgilere göre değerlendirme yapmaktadır.

¹³⁴ Cemâlüddîn Ebu’l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl fî esmâî’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Marûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983), 3/127.

¹³⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’l-ta’dîl*, 2/181.

¹³⁶ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’l-ta’dîl*, 2/181.

¹³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 1/158.

¹³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 1/158.

¹³⁹ İbn Hacer, *Takrîbu’l-Tehzîb*, 1/96.

¹⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 1/158.

¹⁴¹ Nesâî, *Kitâbu’d-Du’afâ ve’l-metrûkîn*, 51; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 1/157.

¹⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 1/158.

b) Mâlik b. Enes (ö. 179/795): Güvenilirliği şöhret yoluyla sabit büyük muhaddislerdendir.¹⁴³ İbn Hacer onu hicret yurdunun imamı, hadis naklinde güvenilir olanların öncüsü ve yine bu konuda sıkı/titiz davrananların büyüklerinden biri ifadeleriyle övmüştür.¹⁴⁴

c) Amr b. Yahyâ el-Mâzinî (ö. 140/757): Hakkında Yahyâ b. Maîn “sâlih”, Ebû Hâtim ise bir kere “sâlih” bir kere de “sika” olduğu yönünde değerlendirme yapmıştır.¹⁴⁵ İclî, Zehebî ve İbn Hacer de onun sika olduğu görüşündedirler.¹⁴⁶

d) Yahyâ b. Umâra (ö. ?): İbn Hibbân kendisine *es-Sikât*’ında yer vermiş¹⁴⁷, Zehebî ve İbn Hacer de sika olarak değerlendirmiştir.¹⁴⁸

Öte yandan bu rivayetin, anlama etki etmeyen bazı küçük lafız farklarıyla birlikte Tahâvî tarafından tahrîc edilen farklı bir isnâdı daha bulunmaktadır ki şöyledir: “Fehd b. Süleymân (ö. 275/888) → Amr b. Avn el-Vâsitî (ö. 225/839) → Hâlid b. Abdillâh (ö. 179, 182/795, 798) → Amr b. Yahyâ → Babası (Yahyâ) → Ebû Saîd el-Hudrî”¹⁴⁹ Bu isnâdda Amr b. Yahyâ’dan nakleden râvî Hâlid b. Abdillâh, Ahmed b. Hanbel tarafından sika ve dininde sâlih, Ebû Hâtim tarafından da sika ve sahîhu’l-hadîs olarak değerlendirilmiştir.¹⁵⁰ Hakkında Zehebî sika-âbid, İbn Hacer ise sika-sebt ifadelerini kullanmıştır.¹⁵¹ Hâlid’in talebesi Amr b. Avn ise İclî tarafından sika olarak kabul edilmiştir.¹⁵² Ebu Hâtim

¹⁴³ Râvîlerin âdil oluşları temelde iki yöntem ile bilinir. Bunlardan biri râvînin iki mu-addil tarafından ta’dil edilmesi ve hadis rivayetine uygun olduğunun ortaya konulmasıdır ki tezkiye olarak isimlendirilir. Bu yöntem, haklarında fazla bilgi bulunmayan râvîler için geçerlidir. Bunların adâleti araştırmayla ve somut delillerle ortaya çıkar. Bk. İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmu’l-hadîs*, 105. Diğer yöntem ise “şöhret” olarak isimlendirilir ki râvînin muhaddisler ve diğer âlimler arasında adaletiyle maruf olması, güvenilir olduğu kanaatinin yaygın bulunmasıdır. Bu noktada başka bir delile veya şâhîde gerek kalmaksızın râvînin âdil olduğu kabul edilir. Âdil olduğu bu yöntemle kabul edilen muhaddislere Abdurrahmân b. Amr el-Evzâî (ö. 157/774), Şu‘be b. el-Haccâc, Süfyân es-Sevrî, Leys b. Sa’d (ö. 175/791), Mâlik b. Enes, Abdullâh b. el-Mübârek (ö. 181/797), Vekî’ b. el-Cerrâh, Süfyân b. Uyeyne, Yahyâ b. Maîn, Ali b. el-Medîni ve Ahmed b. Hanbel gibi âlimler örnek verilir. Bk. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma’rifeti usûli ‘ilmi’r-rivâye*, thk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî (Mîr Ghamr: Dâru’l-Hüdâ, 1423/2003), 1/286; İbnü’s-Salâh, *‘Ulûmu’l-hadîs*, 105.

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 2/151.

¹⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 6/269.

¹⁴⁶ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/187; Zehebî, *el-Kâşif*, 2/91; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/749.

¹⁴⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/522.

¹⁴⁸ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/372; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 2/311.

¹⁴⁹ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 14/350 (No: 5672).

¹⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dil*, 3/341.

¹⁵¹ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/366; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/259.

¹⁵² İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/181.

onun sika-hüccet olduğunu belirtmiş, Ebû Zûr’a ise ondan daha sağlamını çok az gördüğünü söylemiştir.¹⁵³ Zehebî hâfız olduğunu kaydetmiş, İbn Hacer ise bu râvîyi sika-sebt olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁴ Amr’ın talebesi ve Tahâvî’nin şeyhi konumundaki Fehd hakkında da sika-sebt olduğu değerlendirilmesi yapılmıştır.¹⁵⁵ Bu bilgilere göre isnâdın sahih olduğu söylenebilir. Nitekim muhakkik Şuayb el-Arnaût bu rivayetin Buhârî’nin ve Müslim’in şartlarına göre sahîh olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁶ Ayrıca mezkûr isnâd, Hâlid b. Abdillâh’ın Amr’dan nakletme hususunda İmam Mâlik’e mutâbaat etmiş olduğunu göstermesi bakımından yukarıda ilk kaydedilen isnâdı desteklemektedir.

1.4.2. Enes b. Mâlik Tariki

“Müslim b. İbrâhîm → Hişâm → Katâde → Enes” isnâdıyla nakledilen bu rivayete göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Lâ ilâhe illallâh deyip de kalbinde arpa tanesi ağırlığınca hayır bulunan kimse cehennemden çıkacaktır. Lâ ilâhe illallâh deyip de kalbinde buğday tanesi ağırlığınca hayır bulunan kimse cehennemden çıkacaktır. Lâ ilâhe illallâh deyip de kalbinde zerre ağırlığınca hayır bulunan kimse cehennemden çıkacaktır.” Buhârî bu rivayeti naklettikten sonra “Ebân → Katâde → Enes” tarikiyle gelen başka bir metinde “hayır” yerine “iman” kelimesinin geçtiğini kaydetmiştir.¹⁵⁷ Önceki isnâdı oluşturan râvîler hakkındaki değerlendirmeler şöyledir:

a) Müslim b. İbrâhîm (ö. 222/837): İclî sika olarak değerlendirmiştir.¹⁵⁸ İbn Hibbân *es-Sikât*’ında onu zikretmiş ve mutkin râvîlerden olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁹ Zehebî hâfız, İbn Hacer ise sika-me’mûn kabul etmiştir.¹⁶⁰

b) Hişâm b. Ebî Abdillâh ed-Destüvâî (ö. 153/770): İbn Sa’d sika-sebt-hüccet olduğunu söylemiştir.¹⁶¹ Vekî‘ b. el-Cerrâh onu sebt kabul etmiş, Yahyâ b. Saîd el-Kattân ise bir hadisi ondan işittikten sonra başkasından dinlemeye önem vermemiştir.¹⁶² Ali b. el-Medînî sebt¹⁶³, İclî

¹⁵³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/252.

¹⁵⁴ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/85; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 1/742.

¹⁵⁵ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Meğâni’l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Me’âni’l-âsâr*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 1427/2006), 4/25; Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh İbn Asâkir eş-Şâfiî, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1416/1996), 48/460.

¹⁵⁶ Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, 14/350 (No: 5672) (Muhakkikin notu).

¹⁵⁷ Buhârî, “İmân”, 33 (No: 44).

¹⁵⁸ İclî, *Ma’rifetü’s-sikât*, 2/276.

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/157.

¹⁶⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 2/257; İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, 2/177.

¹⁶¹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, 9/279.

¹⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/59.

¹⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 9/60.

sika-sebt olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁴ Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ise onu hadis ilminde müminlerin emîri sayar.¹⁶⁵ Zehebî hâfız-hüccet, İbn Hacer sika-sebt olduğu kanaatindedirler.¹⁶⁶

c) Katâde b. Diâme (ö. 117/735): İbn Sa'd'ın görüşü sika-me'mûn ve hadiste hüccet olduğu yönündedir.¹⁶⁷ Yahyâ b. Maîn ve İclî de onun sika olduğunu söylemişlerdir.¹⁶⁸ Zehebî hâfız-sika-sebt, İbn Hacer ise sika-sebt olarak değerlendirmiştir.¹⁶⁹

Râvîler hakkındaki mezkûr bilgiler çerçevesinde bu rivayetin sahih olduğu anlaşılmaktadır.

2. Rivayetlerin Metin Değerlendirmesi

Müslüman olmakla birlikte bazı günahlar işleyen kimselerin cehennemde cezasını çektikten sonra cennete konulacağına dair çeşitli rivayetlerin hem aynı sahâbîden değişik metinlerle ve isnâdlarla hem de başka sahâbîlerden birbirinden farklı metinlerle nakledildiği görülmüştür. Burada Ebû Saîd el-Hudrî'den üç tarikle nakledilen rivayetlerin muhteva yönüyle aynı olmakla birlikte metin olarak önemli farklılıklar ve ilave bilgiler içermesi bir problem olarak görünmektedir. Nitekim Atâ b. Yesâr tarikiyle gelen mufassal rivayette cehenneme giden ve oradan çıkarılan müminlerin namaz kılan, oruç tutan ve hacceden, yani temel dinî vecibeleri yerine getiren kimseler oldukları bildirilmiştir ki Ebû Nadra ve Yahyâ tariklerinin metinlerinde bu ayrıntı bulunmamaktadır. Cehennemden çıkarılan kimselerin imanının asgarî düzeyi hakkındaki kısım ise Ebû Nadra metninde bulunmayıp diğer iki metinde vardır. Şefaât kavramı ise sadece Ebû Nadra metninde yer almaktadır. Bu belirgin farklılıkların çözümü noktasında Ebû Saîd el-Hudrî'nin söz konusu rivayetleri hem mufassal hem de muhtasar halleriyle Hz. Peygamber'den duymuş olduğu ve bunları öğrencilerine bu şekilde aktardığı yönünde bir değerlendirme yapılabilir. Câbir b. Abdillâh, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mes'ûd ve İmrân b. Husayn'dan nakledilen metinlerde de bazı farklılıklar ve ilave bilgiler bulunduğu görülmektedir. Bunlar cehenneme girişin işlenen günahlar sebebiyle olduğu, cehennemden çıkarılanların cennet nehirlerinde yıkandıkları, bunların cehennemlikler olarak isimlendirildikleri ve "Lâ ilâhe illallâh" diyen kimseler oldukları şeklinde özetlenebilir. Bu farklılıkların da mezkûr sahâbîlerin konuyu muhtasar-mufassal olarak veya muayyen yönleriyle nakletmelerinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla söz konusu

¹⁶⁴ İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/330.

¹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/59, 60.

¹⁶⁶ Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ'*, 2/369; İbn Hacer, *Takrîbu't-Tehzîb*, 2/267.

¹⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/228.

¹⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7/135; İclî, *Ma'rifetü's-sikât*, 2/215.

¹⁶⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/385; İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, 2/26.

rivayetler arasındaki bu durumu mutlaka bir kısmının şâz bir kısmınınsa mahfûz olduğu şeklinde yorumlamak gerekmediği düşünülebilir. Nitekim Hz. Peygamber'in, ashâbı eğitme sürecinde her bilgiyi sadece bir kere verdiği iddia edilemeyeceği gibi bunları sadece bir yönleriyle ve muhtasar olarak aktardığı da düşünülemez. Değişik zamanlarda ve mekânlarda Hz. Peygamber'in anlatımlarının içeriğinin çeşitlendiği ve zenginleştiği var sayılabilir ki konu, âhirette meydana gelecek olaylarla ilgili mahiyeti itibarıyla buna müsait görünmektedir.¹⁷⁰

Öte yandan söz konusu metin farklılıklarının sahâbe, tâbiîn veya diğer tabakalardaki râvî tasarruflarından kaynaklanmış olması da ihtimal dâhilindedir. Bu tasarrufların ihtisar ve taktî' gibi bilinçli olarak yapılmış olması mümkün olduğu gibi bunlar bazı zabt kusurlarıyla da ilgili olabilir. Nitekim en güvenilir hadis râvîlerinin dahi bazı hatalar yapabileceği, insan olmalarının gereği normal kabul edilmiştir. Ayrıca bu durum hadislerin mana ile nakledilmelerinin caiz görülmesiyle de ilgili olup bu yöntem muhaddislerin, fıkıhçıların ve usulcülerin çoğunluğuna göre anlamı bozmamak gibi bazı şartlar çerçevesinde caiz görülmüştür.¹⁷¹ Mevzu bahis olan hadislerin ise bazı müminlerin cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkarılacakları ve cennete konulacakları yönünde ortak bir anlam taşıdıkları görülmektedir.

3. Rivayetlerin Muhteva Değerlendirmesi

Cehennemden çıkışın imkânını haber veren rivayetlerin doğru anlaşılması açısından iki temel meselenin ele alınması önem taşımaktadır. Bunlar cehennemde kalış süresinin sınırlılığı veya sonsuzluğu ile Müslümanların dinî bilinç ve yaşantı düzeyleri bakımından farklılıklarının imkânı, başka bir ifadeyle dinin bunu normal olup olmaması bakımından nasıl değerlendirdiği meseleleridir.

Kur'ân-ı Kerîm'in bazı âyetlerinde cennetlikler ve cehennemliklerden bahsedilmiş ve yukarıda da işaret edildiği üzere bunların bulundukları yerde ebediyen kalacakları söylenmiştir. Esasen Kur'an, cehennemden çıkması muhtemel bir zümreden bahsetmek bir yana bu yöndeki bir arzunun ve çabanın sonuçsuz kalacağını da bildirmiştir.¹⁷² Fakat ilgili âyetlerin inkârcılar hakkında olduğu bunların zahirî anlamlarından, siyak ve sibakından anlaşılmaktadır. Dolayısıyla cezasını çeken müminlerin cehennemden kurtulmalarının önünde Kur'an'a göre bir engel bulunmadığı düşünülebilir.

Kur'ân-ı Kerîm cehennemde belirli/sınırlı bir süre kalınacağı inancına en açık şekilde Yahudilerin bir iddiası bağlamında yer vermiştir. Buna

¹⁷⁰ Rivayetlerin içerik farkları için bk. Ek Tablo 2.

¹⁷¹ Bk. İbnü's-Salâh, *'Ulûmu'l-hadis*, 213-214. Mana ile rivayet meselesiyle ilgili tafsilatlı bilgi ve lehteki vealeyhteki delilleri için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/503-585.

¹⁷² el-Hac 22/22; es-Secde 32/20.

göre Yahudiler sayılı birkaç gün dışında kendilerine cehennem ateşinin dokunmayacağını söylemişlerse de onlara, bu hususta Allah tarafından verilen bir söz veya güvence olmadığı hatırlatılmıştır.¹⁷³ Fakat bu âyetlerin Yahudilerle ilgili olduğu ve Müslümanların cehennemde belirli bir süre ceza çekme konusunda onlardan farklı bir konumda bulunduğu söylenebilir. Nitekim şefaât ile ilgili bazı âyetler¹⁷⁴ ve bu çalışmanın konusu olarak yukarıda incelenen hadisler bu düşüncüyü destekler mahiyettedir.

Öte yandan Kur'an'daki bazı âyetler müminler de dâhil olmak üzere insanların âhirette bağışlanıp bağışlanmamaları hususunda açıklık bulunmadığı ve hiçbir zümrenin bu konuda garantisi olmadığı fikrini vermektedir. Örneğin Allah'ın razı olduğu müminlerin niteliklerinden peş peşe bahseden çeşitli âyetler içerisinde onların, rablerinin azabından korkan kimseler oldukları çünkü bunun güvende bulunulacak bir azap olmadığı bildirilmektedir.¹⁷⁵ Hz. Osman'a (r.a.) (ö. 35/656) isnat edilen “Şayet ben cennetle cehennemin arasında bulunsam ve hangisine götürülmemin emredileceğini bilmesem, hangisine gideceğimi öğrenmeden önce kül olmayı tercih ederdim.”¹⁷⁶ şeklindeki söz bu yaklaşıma örnek verilebilir. Bir başka âyet ise Allah'ın, kendisine ortak koşulmasını asla affetmeyeceğini bunun dışındaki günahları dilediği kimseler için bağışlayacağını bildirmiştir.¹⁷⁷ Şirkin karşısında konumlandırılması açısından diğer günah sahiplerinin Müslümanlar olduğu tahmin edilebilirse de “dilediği kimseler” ifadesi önemlidir ve bunların özelde hangi Müslümanlar olacağı konusunda bir kapalılık bulunduğunu ve affedilme veya cezalandırılma hususunda durumlarının Allah'ın iradesine kaldığını göstermektedir.

Kur'an'ın, cennetlikler ve cehennemliklerle ilgili kesin hükümlerinin benzerinin bazı rivayetlerde de yer aldığı görülmektedir. Buna göre cennet ehli cennete, cehennem ehli de cehenneme girdikten sonra bir münâfî bunların arasında kalkarak her iki zümre için de ölüm olmadığını artık

¹⁷³ el-Bakara 1/80.

¹⁷⁴ el-Bakara 2/255; Meryem 19/87; Tâ-Hâ 20/109; ez-Zuhrûf 43/86; en-Necm 53/26.

¹⁷⁵ el-Me'âric 70/27.

¹⁷⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, eş-Şeybânî, *Kitâbu 'z-Züh'd*, thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 106 (No: 686); Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*, thk. Sâmî Enver Câhîn (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009), 1/103. Bu rivayet isnâdındaki kopukluk ve râvîlerinden Ali b. Mes'ade'nin (ö. ?) zayıf olması nedeniyle zayıf görülmüştür. Bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ'*, 1/103 (Muhakkikin notu). Fakat söz konusu râvînin sika ve sâlih olduğu, kendisinde bir sorun bulunmadığı da söylenmiştir. Bk. İbn Ebî Hâtim, *El-Cerh ve't-ta'dil*, 6/204-205. Konu hakkında şu örneklerle de bakılabilir: Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu 'z-Züh'd*, 92-93 (No: 580, 581), 95 (No: 600), 97 (No: 610).

¹⁷⁷ en-Nisâ 4/48. Bu âyetin kapsamlı bir tahlili ve özellikle de şirkin affı meselesi için bk. Çelik, “Âyet ve Hadisler Çerçevesinde Bir Genel Kabulün Tahlili: “Affi Olmayan Günahlar” Meselesi”, 136-141.

ebediliğin bulunduğunu bildirecektir.¹⁷⁸ Bir başka rivayet ise bu seslenişten sonra cennetliklerin sevincinin, cehennemliklerin ise hüznünün arttığından bahsetmektedir.¹⁷⁹ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in İkinci Akabe Biatı'nda Ensar'a söyledikleri de zikredilmelidir. Buna göre o (s.a.s.) şirk, hırsızlık, zina, çocuklarını öldürmek ve iftira günahlarından uzak durma konusunda biat aldıktan sonra bunlardan birini işleyen ve cezasını had cezalarından biriyle dünyada çeken kimseler için bunun bir kefaret olduğunu söylemiştir. Günahı ortaya çıkmayan ve hukuken bir ceza almayan kimsenin âhiretteki durumunun ise Allah'a kaldığını, dilerse cezalandıracağını dilerse de bağışlayacağını belirtmiştir.¹⁸⁰ Günahkâr Müslümanların akıbetiyle ilgili bu ihtimalli durumun yukarıda zikredilen âyetlerin muhtevasıyla örtüştüğü söylenebilir.

Kur'an'daki bazı âyetler de konuyla ilgili görünmektedir. Bunlar cennetliklerle cehennemlikler arasında geçen bazı konuşmalardan ve bu iki zümrenin arasında, a'râf denilen bir yerde¹⁸¹ bulunan kimselerden bahsetmektedir.¹⁸² Bunlar hem cennetlikleri hem de cehennemlikleri görmektedirler ve bu iki gruba bazı sözler söylemektedirler. A'râftakilerin cennetliklere selam vermeleri¹⁸³, gözleri cehennemlikler tarafına çevrildiğinde ise zalimler topluluğu ile beraber olmamak için Allah'a dua etmeleri¹⁸⁴ kendilerinin Müslüman kimseler oldukları fikrini vermektedir. Yine onların cehennemliklere hitaben, çokluklarının ve büyüklük taslamalarının kendilerine hiçbir fayda sağlamadığını söylemeleri ve Allah'ın rahmetine asla kavuşamayacaklarına yemin ettikleri Müslümanların bu gün cennette korku ve üzüntüden uzak bir hayat yaşadıklarını belirtmeleri de¹⁸⁵ böyle yorumlanabilir. Nitekim a'râftakilerin kimliği hakkındaki çeşitli görüşler içerisinde, bunların günahları ve sevapları eşit Müslümanlar olduğu görüşünün daha fazla kabul gördüğü anlaşılmaktadır.¹⁸⁶ Ayrıca bu

¹⁷⁸ Buhârî, "Rikâk", 50 (No: 4456, 6545).

¹⁷⁹ Buhârî, "Rikâk", 51 (No: 4568).

¹⁸⁰ Buhârî, "İmân", 11 (No: 18).

¹⁸¹ A'râfın, cehennemliklerin cennete ulaşmasını engelleyen yüksekçe bir yer veya bir sûr olduğu ifade edilmiştir. Bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 10/208, 209, 210, 212; Ebû'l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi ilmi't-tefsîr*, thrc. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 3/156; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (Dimeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1994), 2/274.

¹⁸² el-A'râf 7/46-49.

¹⁸³ el-A'râf 7/46.

¹⁸⁴ el-A'râf 7/47.

¹⁸⁵ el-A'râf 7/48-49.

¹⁸⁶ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/212-218; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 3/157; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/274, 275; Yusuf Şevki Yavuz, "A'râf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/259.

fikri temellendiren bir rivayet de bulunmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber kıyamet gününde Allah Teâlâ'nın teraziyi ortaya koyacağını, iyiliklerin ve kötülüklerin tartılacağını, iyilikleri fazla gelenlerin cennete, kötülükleri çok çıkanların ise cehenneme gireceklerini söylemiştir. Kendisine kötülükleri ve iyilikleri eşit gelen kimsenin durumu sorulduğunda ise Hz. Peygamber, bunların a'râf halkı olduklarını, cennete henüz girmemekle birlikte bunu ümit ettiklerini¹⁸⁷ söylemiştir.¹⁸⁸ Rivayetin sonunda yer alan âyet hem bizatihi anlamıyla hem de zikredildiği bağlam itibarıyla söz konusu zümrenin Müslümanlar olduğunu düşündürmekle birlikte anlaşıldığı kadarıyla bunların akıbetlerine delalet etmemektedir. Öte yandan surenin, a'râftakilerden bahseden kısmının sonunda bu zümre hakkında nasıl hüküm verildiğine ve en nihayetinde cennete veya cehenneme gönderildiklerine dair bilginin yer almaması da bir başka dikkat çekici husustur.

Günahkâr veya günahları ve sevapları eşit Müslümanlar hakkında Kur'an'da ve hadislerde yer alan bilgiler genel anlamda yukarıda zikredilen şekildedir. Bununla birlikte söz konusu Müslümanlar hakkındaki mezkûr bilgilerin, onların cezalarını çektikten sonra cennete gitmelerine teorik olarak engel teşkil etmediği söylenebilir. Nitekim bu konuda çeşitli rivayetler de bulunmaktadır. Bunlar mevkûf olmakla birlikte sadece Hz. Peygamber'in haber vermesiyle bilinebilecek âhiret ahvâlinde bahsetmeleri bakımından hükmen merfû sayılabilirler. Bu rivayetlerden biri özetle a'râf halkının en nihayetinde cennete konulacaklarını, burada diledikleri her şeyin ve bunun yetmiş katının kendilerine verileceğini ve bu halde dahi onların cennetin miskinleri olduklarını haber vermektedir.¹⁸⁹ Bir başka rivayet ise a'râf halkının, iyilikleri nedeniyle cehennemden kurtulan fakat günahları nedeniyle de cennete giremeyen bir topluluk olduğunu, cehennemlikleri gördüklerinde yaptıkları "*Rabbimiz! Bizi zalimlerle beraber etme.*" şeklindeki duanın kabul olunmasıyla Allah'ın onlara "*Kalkın cennete girin. Muhakkak ki sizi bağışladım.*" dediğini bildirmektedir.¹⁹⁰ Âlimler de ekseriyetle a'râftaki kimselerin en nihayetinde

¹⁸⁷ Bk. el-A'râf 7/46.

¹⁸⁸ Bk. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 14/313.

¹⁸⁹ Bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kıble/Dımaşk: Müessesetü Ulûmu'l-Kur'ân, 1427/2006), 18/457 (No: 35175).

¹⁹⁰ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebû Hâtim, *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Sayda: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), 5/1485; Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâburî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1411/1990), 2/350 (No: 3247). Hâkim bu rivayetin Buhârî'nin ve Müslim'in şartlarına göre sahîh olduğunu belirtmiş, Zehebî de bu konuda ona muvafakat etmiştir. Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/350 (No: 3247).

cennete gidecekleri görüşündedirler.¹⁹¹ Anlaşıldığı kadarıyla bağışlanmaları konusundaki kapalılık veya ihtimalli durum bütün müminleri ilahî buyruklar hususunda hassas davranmaya teşvik içindir. Fakat bu hüküm, en azından bazı günahlar açısından çok açık görünmemektedir. Nitekim bazı âyetler söz konusu günahları işleyenlerin cehennemde ebediyen kalacaklarından bahsetmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de, miras hukuku bağlamında çeşitli oranların zikrini müteakiben bu hükümlerin Allah’ın koyduğu sınırlar olduğu ve Allah’a ve Peygamber’ine itaat edenlerin cenneti hak ettiği, isyan eden ve bu sınırları aşanların ise ebedî kalmak üzere cehennem ateşine konulacağı bildirilmiştir.¹⁹² Miras ahkâmıyla mükellef olanların Müslümanlar olması bakımından bu âyetin onlara seslendiği anlaşılmaktadır. Fakat cehennemde ebedî kalmanın sırf Allah Teâlâ’nın tayin ettiği oranlara riayet etmemekle değil, bunlara rıza göstermemekle ve reddetmekle ilgili olduğu yorumu da yapılmıştır ki¹⁹³ gûnahtan çok küfrü çağırıştırılmaktadır. Bir mümini kasten öldürmenin cezasının içinde ebedî kalınacak cehennem, Allah’ın gazabı ve laneti olduğunu haber veren âyet de¹⁹⁴ sebep-i nüzûlünden ve âlimlerin konuyla ilgili yapmış oldukları değerlendirmelerden anlaşıldığına göre Müslümanlar hakkındadır.¹⁹⁵ Ancak bu da şirkin dışındaki günahların bağışlanacağı¹⁹⁶ esasından hareketle Allah Teâlâ’nın affetmemesi durumunda cezanın böyle olduğu fakat onları affedeceği şeklinde yorumlanmıştır.¹⁹⁷ Âlimlerin çoğunluğu da söz konusu günahı işleyen Müslümanlar için tövbe kapısının açık olduğu kanaatindedir.¹⁹⁸

¹⁹¹ Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 10/212-217; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 2/275, 276.

¹⁹² en-Nisâ 4/13-14.

¹⁹³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 6/492; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/22; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/565.

¹⁹⁴ en-Nisâ 4/93.

¹⁹⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/341; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 1/99-101; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 1/653-656.

¹⁹⁶ en-Nisâ 4/116.

¹⁹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/350-351. Söz konusu âyetin yorumuyla ilgili farklı yaklaşımlar için bk. Koçyiğit, “Kasden İnsan Öldürmenin Dindeki Hükümü”, 20-23; Çelik, “Ayet ve Hadisler Çerçevesinde Bir Genel Kabulün Tahlili: “Affi Olmayan Günahlar” Meselesi”, 142-147.

¹⁹⁸ İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/100. İbn Abbas’ın bazı rivayetlere dayanan, bu kimselerin tövbelerinin kabul edilmeyeceği görüşü (Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/342, 343, 344, 345; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 2/100) ise şaz kabul edilebilir. İbn Abbâs bu âyeti nesh eder görünen Furkân Sûresinin 68-70. âyetlerinin müşrikler hakkında olduğunu ve esasen Nisâ Sûresi âyetinin bundan önce değil sonra indiğini söyleyerek âyetin mensûh olmadığını da iddia etmiştir. Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 7/345, 346, 347, 349. Çağdaş araştırmacılardan Talat Koçyiğit de bir mümini kasten öldüren kimsenin tıpkı müşrikler gibi asla bağışlanmayacağı kanaatindedir. Bk. Koçyiğit, “Kasden İnsan Öldürmenin Dindeki Hükümü”, 23.

Öte yandan Hz. Peygamber, kalbinde hardal tanesi ağırlığında kibri bulunan kişinin cennete giremeyeceğini bildirmiştir.¹⁹⁹ Onun, kibri hakkı/hakikati kabul etmeye yanaşmamak ve insanları hor görmek şeklinde açıkladığı da görülmektedir.²⁰⁰ Söz konusu ahlakî zaafılar ise kendisini Müslüman olarak tanımlayan kimselerde de zaman zaman gözlemlenmektedir. Dolayısıyla onların da cennete giremeyecekleri akla gelebilir. Bununla birlikte kibirlilerin cennete giremeyeceği ifadesi, her muvahhidin cennete er veya geç mutlaka gireceği temel inancından hareketle, cezasını çekmeden giremez veya muttakilerle birlikte ilk aşamada giremez şeklinde yorumlanmıştır.²⁰¹ Diğer taraftan bu ve buna benzer rivayetleri ahlakî erdemlerde zirveyi hedef gösterdiği şeklinde yorumlamak da mümkün görünmektedir. Mezkûr anlam dikkate alındığında müminlerin dinî bilincinin farklı seviyelerde olabileceği, imanî ve ahlakî olgunluklarının farklı düzeylerde bulunabileceği ve bunun imanin esasına zarar vermeyeceği sonucuna varılabilir. Konumuzla ilgi hadislerin doğru anlaşılması bakımından bu tespit oldukça önemlidir.

Kur'an-ı Kerim müminleri, dinî bilinçleri ve bu çerçevede gelişen yaşantıları bakımından genel itibariyle üç sınıfa ayırmıştır. İlgili âyet Allah'ın, seçtiği bazı kullarını kitaba mirasçı kıldığını, onlardan kiminin kendisine zulmettiğini, kiminin orta bir durumda olduğunu, kiminin de Allah'ın izniyle hayırlı işlerde öne geçtiğini haber vermektedir.²⁰² Hz. Peygamber'in bu âyette geçen sınıfların tamamının cennette olduğunu²⁰³ veya tamamının bu ümmetten olduğunu²⁰⁴ söylediği nakledilmiştir. Yine onun, bu ümmetin öncülerinin zaten önde olduğunu, orta durumda olanlarının kurtulduğunu, kendisine zulmedenlerinin ise günahlarının bağışlandığını²⁰⁵ söylediği de rivayet edilmektedir. İbn Abbâs'ın (ö. 68/687-88) ise Kur'an'da bahsedilen bu kimselerin Muhammed ümmeti olduğunu, Allah Teâlâ'nın, indirdiği bütün kitaplara onları vâris kıldığını, onların zalim olanlarının bağışlanacağını, orta yolda olanlarının kolay bir

¹⁹⁹ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/335 (No: 4310); Müslim, "İmân", 147, 148, 149 (No: 91); İbn Mâce, "Mukaddime", 9 (No: 59); Süleymân b. el-Eş'as Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *es-Sünen* (Kahire: Dâru İbni'l-Cevzi, 1432/2011), "Libâs", 29 (No: 4091); Muhammed b. İshâ b. Sevre et-Tirmizî, *Câmi' u't-Tirmizî* (Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999), "Birr", 61 (No: 1998).

²⁰⁰ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/338 (No: 3789).

²⁰¹ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, thk. Muhammed Beyyûmî (Kâhire: Dâru'l-Gaddî'l-Cedîd, 1429/2008), 2/81.

²⁰² Fâtır, 35/32.

²⁰³ Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd et-Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. Abdil-muhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 3/681 (No: 2350); Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *el-Ba'su ve'n-Nuşûr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beirut: Merkezü'l-Hidmât ve'l-Ebhâsî's-Sekâfiyye, 1406/1986), 84 (No: 59).

²⁰⁴ Beyhakî, *el-Ba'su ve'n-Nuşûr*, 84 (No: 60).

²⁰⁵ Beyhakî, *el-Ba'su ve'n-Nuşûr*, 84 (No: 61).

hesaba çekileceğini hayırda öne geçenlerinin ise hesaba çekilmeden cennete gireceklerini²⁰⁶ söylediği nakledilmiştir. Bu noktada, zalim olanların günahlarının bağışlanmasının tövbe şartına bağlı olduğunu söyleyen âlimler olmuşsa da²⁰⁷ hadisteki ifadenin mutlak olduğu anlaşılmaktadır. Müfessirlerin çoğunluğunun görüşü de bu rivayetler çerçevesinde şekillenmiş, onlar âyetle geçen “kitâb” dan maksadın Kur’an-ı Kerim olduğunu ve üç sınıf insanın müminleri ifade ettiğini söylemişlerdir.²⁰⁸

Kur’an bazen farklı yerlerde bazen de peş peşe olmak kaydıyla örnek Müslümanların, inanç, ibadet ve ahlak olmak üzere çeşitli sahalardaki vasıflarından bahsetmektedir. Buna göre onlar gayba, önceki kitaplara ve Kur’an’a inanırlar, âhirete inançları da yakîn üzeredir.²⁰⁹ Namazı huşû içinde ve aksatmadan kılarlar.²¹⁰ Geceleri ibadetle geçirirler ve mütevazıdırlar.²¹¹ Kendilerine verilen rızıklardan başkaları için harcarlar.²¹² Bu hususta ne müsriftirler ne de cimridirler, orta yolu tutarlar.²¹³ Faydasız işlerden ve boş sözlerden yüz çevirirler, zekâtı verirler, ırzlarını korurlar.²¹⁴ Emanetlere riayet ederler ve verdikleri sözlere sadıktırlar.²¹⁵ Yalancı şahitlikte bulunmazlar, Kur’an’ın emirlerine karşı duyarlıdırlar, lakayt davranmazlar.²¹⁶ Allah’tan başkasına dua etmezler, cana kıymazlar, zina yapmazlar.²¹⁷ Yine bunlar takva sahibidirler ki birçok âyetle cennet özellikle bu vasfa sahip müminlere müjdelenir.²¹⁸ Takvanın ise hadislerde, harama düşme korkusuyla mubah olan şeyleri dahi terk etmek anlamına geldiği²¹⁹ ve dolayısıyla üst düzey bir dinî hassasiyeti ifade ettiği görülmektedir. Mezkûr vasıflardan bir kısmı tüm Müslümanların sahip olması gereken temel özellikler olmakla birlikte bazıları da hayırlı işlerde öncü kabul edilenlerin niteliği görünümündedir.

²⁰⁶ Beyhakî, *el-Ba’su ve’n-Nuşûr*, 86 (No: 67).

²⁰⁷ Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an Hakâiki gavâmidî’t-tenzîl ve uyûni’l-ekâvîl fi vucûhi’t-te’vîl* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1427/2006), 3/465.

²⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/465; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 6/265; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/680; Hayrettin Karaman v.dğr., *Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr* (Ankara: DİB Yayınları, 2007), 4/467.

²⁰⁹ el-Bakara 2/3, 4.

²¹⁰ el-Bakara 2/3; el-Mü’minûn 23/2, 9; el-Me’âric 70/23.

²¹¹ el-Furkân 25/63-64.

²¹² el-Bakara 2/3.

²¹³ el-Furkân 25/67.

²¹⁴ el-Mü’minûn 23/3-5; el-Me’âric, 70/24-25, 29,

²¹⁵ el-Mü’minûn 23/8; el-Me’âric 70/32.

²¹⁶ el-Furkân 25/72, 73; el-Me’âric 70/33.

²¹⁷ el-Furkân 25/68.

²¹⁸ Bk. el-A’râf 7/156; ez-Zâriyât 51/15-16; et-Tûr 52/17-18; en-Nebe 78/31.

²¹⁹ Bk. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, *el-Müsned*, thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997), 2/178 (No: 592).

Orta yolu tutanları (muktesid) “sâlih amelle kötü ameli birbirine karıştıranlar”²²⁰ olarak tanımlayan görüş dikkate alınırsa bu zümre de önemli olmakla birlikte söz konusu âyette konumuz açısından daha önemli olan “kendisine kötülük edenler” olarak isimlendirilen gruptur. Nitekim bunlar bazı farzları terk eden ve bazı haramları işleyen kimseler²²¹ olarak tanımlanmaları bakımından diğer sınıflar kadar dinî hassasiyetleri bulunmamakla birlikte hem ilgili âyete hem de onu izah eden rivayetlere göre İslâm ümmetinin bir parçası sayılmışlardır. Yine, kendilerine kötülük edip aşırı giden kulların Allah’ın rahmetinden umudunu kesmemesi gerektiğini ve onun günahların hepsini bağışlayacağını²²² bildiren âyetin de, müşrikler hakkında indiğine dair bazı rivayetler²²³ varsa da hem inkârcılar hem de Müslümanlar içerisindeki bütün asileri kapsadığı anlaşılmaktadır.²²⁴ Mezkûr âyetler ve bunlarla ilgili değerlendirmeler âhirette günahkâr Müslümanların cezalandırıldıktan sonra bağışlandığı muhtevaındaki hadislerle uyumludur. Dolayısıyla Kur’an-ı Kerim’de cehennemden çıkarılacak bir zümreden açıkça bahsedilmemiş olmasını, söz konusu hadislerle Kur’an arasında bir teâruz bulunduğu şeklinde yorumlayarak ilgili hadisleri bu zaviyeden zayıf sayan yaklaşım isabetli görünmemektedir. Nitekim daha önce de belirtildiği üzere Kur’an’da cehennemden çıkarılacağı bildirilen bir zümreden bahsedilmemesi, Kur’an’ın bunların varlığını reddettiği anlamına gelmese gerekir. Bu bakımdan konunun bir yönüyle hadislerin Kur’an karşısındaki konumu ve Kur’an’ı doğru anlama noktasında sahip olduğu etkiyle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Mevzu bahis hadislerin, Kur’an’ın, inanç durumuna göre insanların âhirette karşılaşacakları mükâfat veya ceza konusundaki genel ifadelerini tahsis, mutlak ifadelerini takyid veya mücmel olanları tafsil ettiği söylenebilir. Bu örnek Yahyâ b. Kesîr’e (ö.129/746) isnat edilen “Sünnet Kur’an’a kâdîdir, Kur’an ise, sünnete kâdî değildir.”²²⁵ şeklindeki söz veya düşünce biçiminin doğruluk değeri açısından önemlidir. Bu ifade geleneksel Kur’an-sünnet ilişkisi dikkate alındığında maksadını aşan uç bir ifade gibi görünmekle birlikte yukarıda da işaret edildiği üzere temelde sünnetin Kur’an’ı tefsir edici özelliğine atıfta bulunduğu yönünde yorumlanmıştır.²²⁶ Öte yandan âhiret ahvali hakkındaki böyle

²²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/465.

²²¹ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 3/680.

²²² ez-Zümer 39/53.

²²³ Buhârî, “Tefsîr”, 39/1 (No: 4810); Müslim, “İmân”, 193 (No: 122).

²²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/102; İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr*, 7/59; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 4/70.

²²⁵ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fadl b. Behram ed-Dârimî, *Müsnedü’l-Dârimî (Sünenü’l-Dârimî)*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyad: Dâru’l-Muğnî, 1421/2000), “Mukaddime”, 49 (No: 593).

²²⁶ Bu sözün anlam sahası hakkında kapsamlı bilgi için bk. Muammer Erbaş, “‘Sünnet Kur’ân’a Kâdîdir’ Sözü’nün Teorik ve Pratik Değeri”, *Marife Dini Araştırmalar Der-*

bir meselede Hz. Peygamber’in kendi ictihadiyla söz söylemesi mümkün görünmemektedir.²²⁷ Dolayısıyla bu husus ona gayr-i metluv vahiy²²⁸ yoluyla bildirilmiş olmalıdır. Bu bakımdan konu “Bana Kur’an ile birlikte onun bir misli daha verildi.”²²⁹ hadisini veya Hz. Peygamber’e Kur’an ile birlikte hikmetin de verilmiş olduğu²³⁰ hususunu açıklar mahiyettedir.

Mevzu bahis olan rivayetlerin tevâtür düzeyine ulaşmıyor olmaları gerekçesiyle cehennemden kurtuluşun mümkün olduğu fikrinin temellendirilemeyeceği şeklindeki yaklaşım da²³¹ isabetli görünmemektedir. Nitekim tespit edilen rivayetler her ne kadar hadis usulü ilminin ölçütlerine göre mütevâtir haber seviyesine ulaşmamış olsalar da bunların sıhhat şartlarını taşıyor olmaları, cehennemde cezasını çektikten sonra buradan çıkarılacak mümin bir zümrenin varlığı hakkında bize açık bir kanaat vermektedir. İtikâdî meselelerde sadece mütevâtir haberin hüccet olabileceği yaygın bir bilgi olmakla birlikte haber-i vâhidin bu konularda delil olarak kullanılabileceği görüşü de birçok âlim tarafından savunulmuştur ve İslâm itikadının birçok meselesi haber-i vâhidlerle sabit olmuştur.²³² Öte yandan incelenen rivayetlere benzer başka rivayetler dikkate alındığında, tevâtür konusu yine tartışmaya açık olmakla birlikte cehennemden çıkış imkânının daha da pekişeceği düşünülebilir. Bu rivayetlerden birine göre Hz. Peygamber, kalpten inanarak Allah’tan başka ilah olmadığına şahitlik edenlerin cennete gireceğini insanlara müjdelemesini Ebû Hüreyre’ye (ö. 58/678) emretmiştir. Ebû Hüreyre öncelikle Hz. Ömer (ö. 23/644) ile karşılaşmış ve Hz. Ömer onun bu müjdeyi vermesine mani olmuştur. Daha sonra Hz. Peygamber’in yanına gitmişler ve Hz. Ömer bu müjdeyi vermeyi emredip emretmediğini O’na (s.a.s.) sormuştur. Hz. Peygamber’in “Evet.” demesi üzerine de “Yâ Resûlallah! Böyle yapma. Ben insanların buna güvenmesinden korkuyorum. Bırak onları amel etsinler.” demiştir. Hz.

gisi 7/2 (2007), 111-139.

²²⁷ Bu noktada Hz. Peygamber’in dinî konulardaki emirleriyle kendi reyiyile verdiği emirler arasında bağlayıcılık yönünden fark olduğunu gösteren rivayet hatırlanabilir. Bk. Müslim, “Fezâil”, 140 (No: 2362).

²²⁸ Gayr-i metluv vahiy, Resûlullah’tan (s.a.s.) gelen ve Allah’ın bizler hakkındaki muradını açıklamakla birlikte Kur’an gibi mu’ciz olmayan ve yine tilavet olunmayan fakat kıraat olunan haber olarak tanımlanmıştır. Bk. Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedide, ts.), 1/96-97.

²²⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/410 (No: 17174); Ebû Dâvûd, “Sünnet”, 6 (No: 4604).

²³⁰ en-Nisâ 4/113.

²³¹ Çağlayan, “Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı”, 220.

²³² İtikâdî meselelerde haber-i vâhidlerin hücciyeti hususunda kapsamlı bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri* (Ankara: DİB Yayınları, 1986), 139-152.

Peygamber de “O zaman insanları kendi hallerine bırakın.” buyurmuştur.²³³ Diğer bir rivayete göre de Hz. Peygamber Muâz b. Cebel’e (ö. 18/639), Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in onun Rasûlü olduğuna kalben tasdik ederek tanıklık eden herkesi Allah’ın mutlaka cehenneme haram kılacağını haber vermiştir. Bunun üzerine Muâz (r.a.) bu müjdeyi insanlara duyurup onları sevindirmek için Hz. Peygamber’den izin istemiş fakat o (s.a.s.), buna güvenecekleri endişesiyle izin vermemiştir. Muâz (r.a.) ölmek üzereyken sorumluluktan kurtulmak için bu hadisi insanlara aktarmıştır.²³⁴

Mevzu bahis rivayetler İslâm düşünce tarihinde erken dönemlerden itibaren tartışılan, büyük günah işleyenlerin (mürtekib-i kebîre) akıbeti meselesinin çözümünde de kanıt olarak kullanılmıştır. Bu noktada Mutezile, Hâriciyye ve Mürcie gibi çeşitli mezheplerin bazı fikirler ileri sürdükleri, Ehl-i sünnetin de birbiriyle oldukça zıt görünen bu fikirleri dengelemeyi hedeflediği görülmektedir.²³⁵ Ehl-i sünnet, günahkâr Müslümanların cehennemden çıkarılacağına dair rivayetleri, bu vasıftaki Müslümanların cehenneme girmelerinin imkânsız olmadığını göstermesi bakımından “İmân olduğu sürece isyan zarar vermez ve asi de olsa Müslüman hiçbir zaman cehenneme girmez.”²³⁶ diyen Mürcie aleyhine kullanmıştır. Ehl-i sünnet yine aynı rivayetleri Müslümanların cehennemden çıkma imkânını haber vermesi bakımından da tövbe etmeden ölen asi Müslümanların cehennemde ebediyen kalacağını düşünen Mutezileye karşı kullanmıştır.²³⁷

Şefaât meselesi de söz konusu rivayetlerin muhtevasıyla doğrudan ilgilidir. Kıyamet gününde peygamberlerin ve kendilerine izin verilen sâlih kulların müminlerin bağışlanması için Allah katında niyazda bulunması anlamındaki şefaât²³⁸, Mutezile ve Revâfız gibi çeşitli mezhepler tarafından reddedilse de Ehl-i sünnet düşüncesinde genel kabul görmüştür.²³⁹ Şefaatten bahseden bazı Kur’an âyetleri, iman sahiplerinin cehennemden çıkarılacağını bildiren rivayetlerle ilişkilendirilmiş ve bazı müminlerin cehenneme girdikten sonra haklarında şefaatin gerçekleşeceği ve böylece

²³³ Müslim, “İmân”, 52 (No: 31).

²³⁴ Buhârî, “İlim”, 49 (No: 128); Müslim, “İman”, 53 (No: 32).

²³⁵ Büyük günahları işleyenlerin durumuyla ilgili tartışmalar ve çeşitli mezheplerin görüşleri hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar el-Hemedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, tlk. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebû Hâşim (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2001), 471-499; Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 135.

²³⁶ Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Saîd Şemsüddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1401/1981), 1/117.

²³⁷ Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî*, 1/117.

²³⁸ Mustafa Alıcı, “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/411.

²³⁹ Pezdevî, *Usûlü'd-dîn*, 166.

bunların cehennemden kurtulacakları yorumu yapılmıştır.²⁴⁰ Esasen şefaât, incelenen rivayetlerin bazılarında kavram olarak da yer almaktadır ki²⁴¹ bu bakımdan yorum yoluyla kurulan bir ilişkiye gerek kalmamaktadır.

Tespit edilen rivayetlerin dinî emirlere karşı duyarsızlığı normalleştirmemesi ve Kur'an'ın ortaya koyduğu örnek Müslüman modeliyle uyumlu bir şekilde anlaşılması önem arz etmektedir. Bu noktada cehennemden çıkışın ölçütü olarak sunulan “hardal tanesi ağırlığında iman” ifadesi üzerinde durulmalıdır. Mezkûr ifade imanın azlığa ve çokluğa uygun mahiyette olduğunu göstermektedir ki bu mesele kelâm ilminde imanın artması ve eksilmesi başlığı altında tartışılmış ve farklı sonuçlara varılmıştır.²⁴² Söz konusu rivayetlerle birlikte konuyla ilgili ayetler de²⁴³ dikkate alındığında imanın artmayı ve eksilmeyi kabul eden bir doğası olduğu neticesine ulaşılabilir. Fakat azlık, çokluk, ağırlık, hafiflik gibi kavramların göreceli kavramlar olduğu gözden kaçmamalıdır. Bu asgarî iman düzeyinin ilk bakışta ve özellikle günümüzde kendini Müslüman olarak tanımlamakla birlikte amelî ve ahlâkî yükümlülükler bakımından özensiz bir tutuma karşılık geldiği zannedilebilir. Fakat yukarıda incelediğimiz hadislerden birinde cehenneme giden ve sonra buradan çıkarılanların namaz kılan, oruç tutan ve hacceden Müslümanlar olduğu bildirilmişti. Bu bakımdan söz konusu imanın neye tekabül ettiğine, bir başka ifadeyle sahibinin, ahlakî erdemler ve amelî yükümlülükler itibarıyla hangi düzeyde bulunduğu dair kesin bir bilgiye ulaşmak hem konunun dinin temel kaynaklarındaki işleniş tarzı nedeniyle hem de bizi çevreleyen fizik evrenin sınırlılıkları içerisinde mümkün görünmemektedir. Söz konusu belirsizliğin, kendisini Müslüman olarak tanımlayan bütün bireyleri âhiretteki durumları hakkında daima temkinli olmaya ve dinî ve ahlâkî yükümlülükler konusunda hassas davranmaya yönelttiği anlaşılmaktadır. Örnek Müslümanların kendilerini Allah'ın azabına karşı güvende hissetmediklerini bildiren Kur'an âyetinin²⁴⁴ bundan bahsettiği söylenebilir. İslâm inancında, özellikle Hristiyanlıkta olduğu gibi henüz bu dünyada mensuplarına bağışlandıklarının garantisini veren bir uygulama

²⁴⁰ Pezdevî, *Usûlü 'd-dîn*, 166.

²⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/134-135 (No: 11077); Müslim, “İmân”, 306 (No: 185); İbn Mâce, “Zühd”, 37 (No: 4309).

²⁴² Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Aķâ'idî'n-Neseîyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1407/1987), 81; Emin Aşıkutlu, “Buhârî Döneminde (III/X. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İmân Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İmân Yaklaşımı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 59-83; Süleyman Akkuş, “Ebû'l-Muîn en-Neseî'ye Göre Mahiyet, Artma ve Azalma Yönüyle İman”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 69-89.

²⁴³ Örneğin bk. Âl-i İmrân 3/173; el-Enfâl, 8/2; et-Tevbe 9/124.

²⁴⁴ el-Me'âric 70/27.

veya din adamları topluluğu²⁴⁵ bulunmadığı için ilahî affa kavuşmak hususundaki bu temkinli tutum kaçınılmaz olmaktadır.

Müminlerin cehennemden çıkışının imkânı meselesinde farklı bir yaklaşım daha vardır. Buna göre onlar, kendilerine cennet müjdelenen mümtaz kimseler oldukları için, süresi veya sebebi ne olursa olsun, inkârcılar ve asiler için hazırlanmış olan cehenneme girmeleri uygun değildir.²⁴⁶ Bu bakış açısına göre söz konusu problemin çözümü şöyle bir yorumla mümkündür: İnananlardan tövbe etmeden ölen büyük günah sahipleri, eğer ilahî bağışlanma veya şefaât ile bağışlanacak bir durumdaysalar, azaba hiç girmeden küçük günah sahiplerinde olduğu gibi mağfiret olunacaklardır. Şayet affedilmeyip haklarında cehennem azabı takdir edilmiş bir durumda iseler de onlar iman dairesinden uzaklaşarak fâsık ve münâfık olmuşlardır ve böyle kullar için de zaten cehennem azabı ebedidir.²⁴⁷ Ne var ki tespit etmiş olduğumuz, cehenneme girdikten sonra affedilerek buradan çıkarılacak müminlerden bahseden hadislerin sahih ve ihticâca elverişli olmaları bakımından bu yorum isabetli görünmemektedir. Diğer yandan ilgili ayette Allah'ın azabından korkmanın seçkin Müslümanların özelliği olarak sunulması ve hemen akabinde bu azabın güvende olunacak bir azap olmadığının belirtilmesi²⁴⁸ inananların cehenneme girmesini uygun görmeyen bu yaklaşımın savunulabilir olmadığını göstermektedir.

Sonuç

Ehl-i sünnet düşüncesinde ve halk arasında kabul görmüş bir inanca göre Müslümanlar dünya hayatında İslâm dininin emir ve yasakları hususunda gerekli hassasiyeti göstermeseler de kalplerindeki tasdik sayesinde, önce girmiş olsalar bile sonunda cehennemden çıkarılacak ve cennete konulacaklardır. Yaptığımız taramalar neticesinde konu hakkında Ebû Saîd el-Hudrî, Câbir b. Abdillâh, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Mes'ûd ve İmrân b. Husayn olmak üzere beş sahâbînin rivayetlerine ulaşılmıştır. Bunlar isnâdları ve metinleri yönüyle incelenmiş ve Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen, üç farklı isnâda ve bazı metin farklılıklarına sahip rivayetlerin sahih olduğu görülmüştür. Aynı şekilde Enes b. Mâlik'in iki rivayetinin ve Abdullah b. Mes'ûd'dan gelen rivayetin de sahih olduğu belirlenmiştir. İmrân b. Husayn rivayeti ise hasen olarak değerlendirilmiştir. Cabir b. Abdillâh'tan nakledilen rivayetin, isnâdında yer alan Saîd b. Mühelleb isimli râvînin tanınmadığı yönündeki görüşler nedeniyle sıhhati sübut bulmamıştır. Fakat söz konusu

²⁴⁵ Konuyla ilgili kapsamlı bilgi için bk. Şinasi Gündüz (ed.), *Yaşayan Dünya Dinleri* (İstanbul: DİB Yayınları, 2007), 99, 109; Kürşat Haldun Akalın, "Hristiyanlığa Akartılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkartma Ayinleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 63-73.

²⁴⁶ Çağlayan, "Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı", 221.

²⁴⁷ Çağlayan, "Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı", 221.

²⁴⁸ el-Me'âric 70/27.

râvî ile ilgili olumlu sayılabilecek başka değerlendirmeler ve rivayetin içerik olarak önceki rivayetlere uygun düşmesi dikkate alındığında bu rivayetin de en azından hasen li-gayrihî olarak kabul edilmesi mümkündür. Netice itibarıyla konu hakkında altı sahih, bir hasen ve bir de hasen li-gayrihî hadis bulunduğu belirlenmiş ve mevzu bahis inancın kaynağının Hz. Peygamber'in hadisleri olduğu fikrine ulaşılmıştır.

Söz konusu inancın Hz. Peygamber'in hadislerinde bir temeli bulunduğu görülmekle birlikte bu hadislerin İslâm dininin genel ilkeleri ve inanç, ibadet ve ahlâkî erdemler noktasında tâbilerine sunduğu ölçüler çerçevesinde anlaşılması önem taşımaktadır. Nitekim dinin temel amacı söz konusu alanlarda mensuplarını yetiştirerek örnek bireyi ve toplumu oluşturmak ve onların dünya ve âhiret saadetini temin etmektir. İlgili rivayetler bu hedefler göz ardı edilerek yorumlandığında âhiretteki durumları hakkında Müslümanlara güvence verdiklerinin düşünülmesi ve onları kulluk bilinci ve dinî yaşantı bakımından özensiz ve dikkatsiz bir tutuma sevk etmeleri ihtimal dâhilindedir. Esasen konunun dinin temel kaynaklarında işleniş şekli âhirete yönelik kesin ve garantici yaklaşımlara uygun görünmemektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm ve hadisler Allah Teâlâ'nın büyük merhametine işaret etmekle ve buna kavuşacak kimselerin niteliklerini ilkesel olarak açıklamakla birlikte bu merhametin pratikte kimlere tahsis edileceği hususunun kesinlik arz etmediği anlaşılmaktadır. Zira özelde kimlerin ne düzeyde iman ettiği, bu imanın gereği olan amelleri hangi samimiyet düzeyinde yaptıkları ve bunların Allah katında kabul görüp görmediği hakkında kesin bir kanaate varmak, konunun metafizik ve göreceli/değişken boyutu nedeniyle mümkün değildir. Bu belirsizlik korku ve ümit (havf ve recâ) dengesini örnek Müslüman kimliğinin temel unsurlarından biri haline getirmektedir.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 50 Cilt. thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-Zühed*. thk. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.

Akalın, Kürşat Haldun. “Hristiyanlığa Aktarılmış Ritüeller Olarak İsis Kültündeki Vaftiz ve Günah Çıkartma Ayinleri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), 41-76.

Akkuş, Süleyman. “Ebû'l-Muîn en-Nesefî'ye Göre Mahiyet, Artma ve Azalma Yönüyle İman”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 69-89.

Alıcı, Mustafa. “Şefaât”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/411-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Aşıkkutlu, Emin. “Buhârî Döneminde (III/X. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve Sahîh'inin İmân Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İmân Yaklaşımı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 59-83.

Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Meğâni'l-ahyâr fî şerhi esâmî ricâli Me'âni'l-âsâr*. 3 Cilt. thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1427/2006.

Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. Muhammed Osman el-Huş. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.

Basrî, Ebû Urve Ma'mer b. Râşid. *el-Câmi'*. (Abdurrezzâk es-San'ânî'nin *el-Musannef* ile birlikte). 2. Cilt. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî/Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983.

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *el-Ba'su ve'n-Nuşûr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Merkezü'l-Hidmât vel-Ebhâsi's-Sekâfiyye, 1406/1986.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-sahîh*. Riyad: Dâru's-Selâm, 1999.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *et-Târîhu'l-kebîr*. 9 Cilt. thk. Hâşim en-Nedvî v.dğr. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, ts.

Çağlayan, Harun. “Azabın Neliği ve Çıkış İmkânı”. *Dini Araştırmalar* 16/43 (2013), 193- 223.

Çelik, Taha. “Ayet ve Hadisler Çerçevesinde Bir Genel Kabulün Tahlili: “Affi Olmayan Günahlar” Meselesi”. *Bilimname* 44/1 (2021), 131-161.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman b. el-Fadl b. Behram. *Müsnedü'd-Dârimî (Sünenü'd-Dârimî)*. 4 Cilt. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî. *es-Sünen*. Kahire: Dâru İbni'l-Cevzî, 1432/2011.

Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ahmed b. Abdillâh b. İshâk. *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'*. 8 Cilt. thk. Sâmî Enver Câhîn. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1430/2009.

Erbaş, Muammer. “‘Sünnet Kur’an’a Kâdîdir’ Sözü’nün Teorik ve Pratik Değeri”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 7/2 (2007), 111-139.

Gündüz, Şinasi (ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri*. İstanbul: DİB Yayınları, 2. Basım, 2007.

Hâkim en-Nisâburî. Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahihayn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1411/1990.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Kifâye fî ma ‘rifeti usûli ‘ilmi’r-rivâye*. 2 Cilt. thk. Ebû İshâk İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî. Mit Ghamr: Dâru’l-Hüdâ, 1423/2003.

İbn Asâkir, Ebû’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetullâh b. Abdullâh eş-Şâfiî. *Târîhu medîneti Dimaşk*. 80 Cilt. thk. Muhibbüddîn Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1416/1996.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *el-Cerh ve’t-ta’dil*. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1953.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân. *Tefsîru İbn Ebî Hâtîm*. 10 Cilt. thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib. Sayda: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Müsneid*. 2 Cilt. thk. Âdil b. Yûsuf el-Gazâvî - Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Riyad: Dâru’l-Vatan, 1418/1997.

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. 26 Cilt. thk. Muhammed Avvâme. Cidde: Dâru’l-Kible/Dimaşk: Müessesetü Ulûmu’l-Kur’an, 1427/2006.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü’t-Tehzîb*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1995.

İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbü’t-Tehzîb*. 2. Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 1415/1995.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*. 8 Cilt. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, trs.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu’s-Sikât*. 9 Cilt. thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1395/1975.

İbn Kesîr, Ebû’l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Ömer. *Tefsîru’l-Kur’ani’l-azîm*. Dimeşk/Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1994.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sehnûn, 2. Basım, 1413/1992.

İbn Sa’d, Muhammed b. Sa’d b. Menî’ ez-Zührî. *Kitâbu’t-Tabakâti’l-kebîr*. 11 Cilt. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1421/2001.

İbnü’l-Ca’d, Ebû’l-Hasen Ali b. el-Ca’d b. Ubeyd el-Cevherî el-Bağdâdî. *Müsneidü İbni’l-Ca’d*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü Nâdir, 1410/1990.

İbnü’l-Cevzî, Ebû’l-Ferec Cemalüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed, *Zâdül-mesîr fî ‘ilmi’t-tefsîr*. 8 Cilt. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 3. Basım, 2009.

İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân b. Abdîrrahmân eş-Şehrezûrî. *'Ulûmu'l-hadîs*. thk. Nûruddîn İtrî. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Mu'âsır/Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.

İclî, Ahmed b. Abdillâh. *Ma'rîfetü's-sikât*. 2. Cilt. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985.

Kâdî Abdülcebbar, Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdülcebbar Ebû'l-Hasen el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*. thk. Ahmed b. el-Hüseyn b. Ebû Hâşim. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1422/2001.

Karaman, Hayrettin v.dğr. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2007.

Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Saîd Şemsüddîn. *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1401/1981.

Koçkuzu, Ali Osman. *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikât ve Teşri Yönlerinden Değeri*. Ankara: DİB Yayınları, 1986.

Koçyiğit, Talat. "Kasden İnsan Öldürmenin Dindeki Hükümü". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34/1-4 (1993), 13-23.

Kutlu, Sönmez. "Mürcie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/41-45. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. 35 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Marûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları-Dâru Sehnûn, 2. Basım, 1413/1992.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *es-Sünen*. Tsh. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.

Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-metrûkîn*. thk. Bûrân ed-Dannâvî-Kemal Yûsuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1405/1985.

Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. thk. Muhammed Beyyûmî. Kâhire: Dâru'l-Gaddî'l-Cedîd, 1429/2008.

Okuyan, Mehmet. "Cehennemden Çıkış Var mıdır?". *YouTube*. Yayın Tarihi 23 Eylül 2024.

<https://www.youtube.com/shorts/fG3Htix145s>

Özdemir, Veysel. "Cerh Ta'dîl İlminde Mütessesedit ve Mütessâhil Âlimler ve Uygulamalarında Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (2014), 129-175.

Pezdevî, Ebû'l-Yûsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm. *Usûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, 1424/2003.

San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi'. *el-Musannef*. thk. Habîburrahman el-A'zamî. Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî/Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1983.

Şehrîstânî, Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. 3 Cilt. thk. Ahmed Fehmî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2. Basım, 1413/1992.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. 26 Cilt. Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.

Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. 16 Cilt. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleyman b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsne'd*. 4 Cilt. thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.

Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu'l-'Aķā'idî'n-Neseḫiyye*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, 1407/1987.

Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre. *Câmi'u't-Tirmizî*. Riyâd: Dâru's-Selâm, 1999.

Toprak, İbrahim. *Cennet ve Cehennem Ebediliği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Tunçbilek, Hasan Hüseyin. "İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2006), 15-33.

Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 1992.

Yavuz, Yusuf Şevki. "A'râf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/259. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

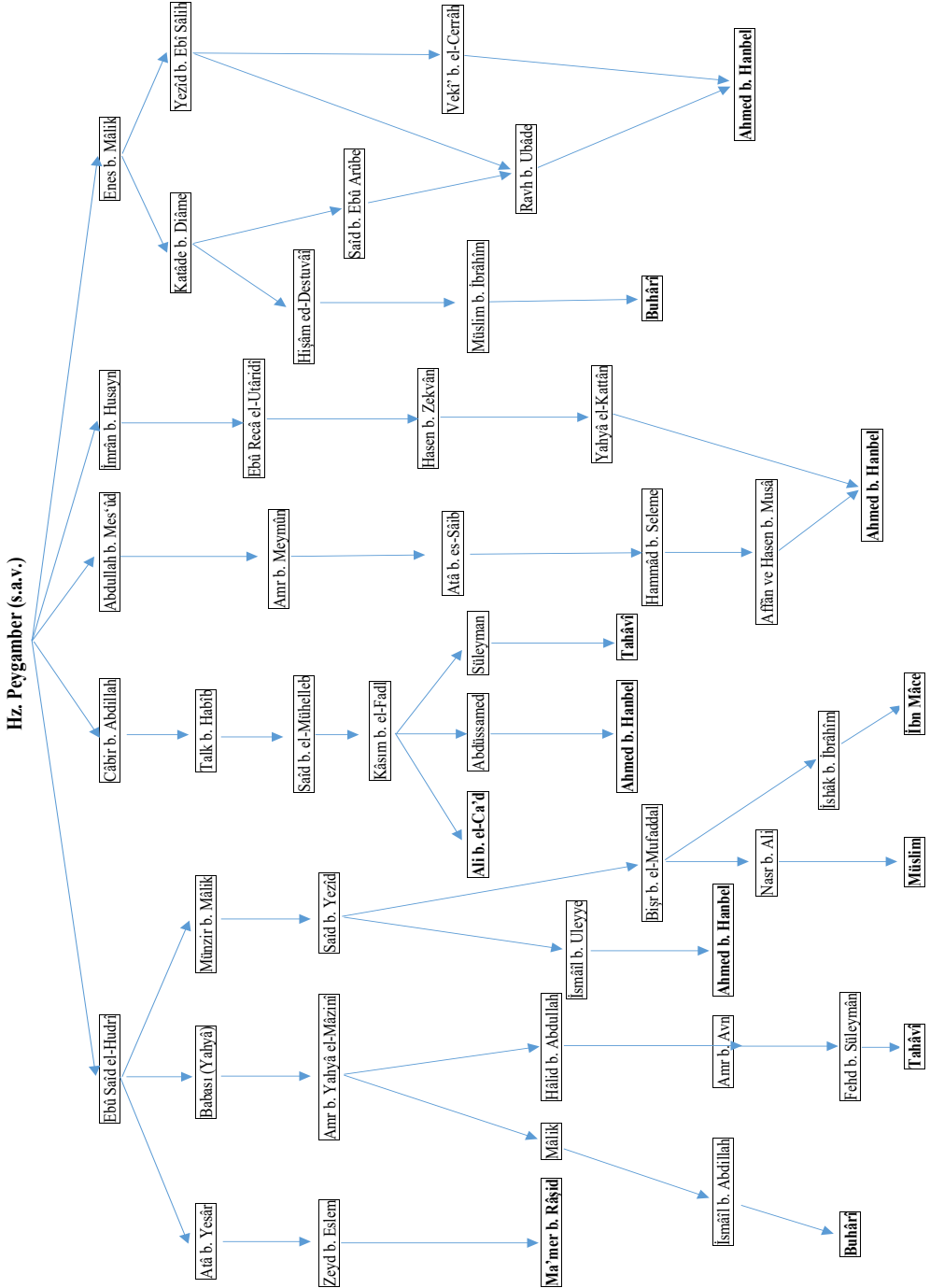
Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. 4 Cilt. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fî marifeti men lehû rivâyetün fi'l-kütübî's-sitte*. thk. Muhammed Avvâme, Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye/Müessesetü Ulûmi'l-Kur'an, 1992.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed. *el-Muğnî fi'd-du'afâ*. 2 Cilt. thk. Nûruddîn İtır. Katar: İdâratu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, ts.

Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vucûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1427/20

Ek Tablo 1. Cezasını Çeken Müminlerin Cehennemden Çıkarılacakları Muhtevasına Sahip Rivayetlerin İsnâd Şeması

Ek Tablo 2. Cezasını Çeken Müminlerin Cehennemden Çıkarılacaklarını Bildiren Rivayetlerin Muhteva Tablosu

Rivayetleri Nakleden Sahâbîler					
	Ebû Saîd el- Hudrî	Câbir b. Abdillâh	Abdullah b. Mes'ûd	İmrân b. Husayn	Enes b. Mâlik
Rivayetlerde Yer Alan Temel İçerikler					
Cehennemden çıkarılacakların namaz kılan, oruç tutan ve hacceden kimseler olmaları	Ma'mer b. Râşid				
Cehennemden çıkışı sağlayan imanın asgarî düzeyi (Hardal tanesi/i/zerre ağırlığına)	Ma'mer b. Râşid Buhârî				Buhârî
Cehenneme girişin işledikleri günahlar sebebiyle olduğu	Ahmed b. Hanbel Müslim İbn Mâce	Ali b. el-Ca'd			
Cehennemden çıkarılanların cennet nehirlerinde (hayevân/hayâ/hayât) yıkanmaları	Ahmed b. Hanbel Buhârî, Müslim İbn Mâce		Ahmed b. Hanbel		
Cennette cehennemlikler olarak isimlendirilmeleri			Ahmed b. Hanbel	Ahmed b. Hanbel	Ahmed b. Hanbel
Cehennemden Hz. Peygamber'in şefaati ile çıkarılacakları	Ahmed b. Hanbel Müslim İbn Mâce			Ahmed b. Hanbel	
Cehennemden çıkarılacakların "Lâ ilâhe illallâh" diyen kimseler olmaları					Buhârî